

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Wederopbouw, een kansrijke erfenis

Handreiking bij transformatieopgaven

Inhoudsopgave

Inleiding

Toonbeelden van de wederopbouw	3
--------------------------------	---

Hoofdstuk 1

De Wederopbouw: toen, nu en in de toekomst	7
Herstel, groei en vernieuwing	8
Wederopbouw een halve eeuw later	15

Hoofdstuk 2

Wonen, de keuze is reuze	18
De opgaven bij de naoorlogse woningvoorraad	20
Kwaliteit en potentie erkennen en benutten	21
Duurzaamheid	27
Samenwerkende lokale coalities	28
Totaalbeeld	30

Hoofdstuk 3

Groen, de kracht van de wederopbouwwijk	33
De opgaven in de groene wederopbouwwijken	36
Groene kracht	37
Vernieuwing en transformatie	39
De meerwaarde van groen	41
Samenhang bij planning, beheer en uitvoering	44

Hoofdstuk 4

Voorzieningen	45
De opgaven voor de voorzieningen in de wederopbouwwijk	47
Zorg	48
Naoorlogse scholen	51
Naoorlogse winkelgebieden	54

Hoofdstuk 5

Wederopbouw, een sterk merk	57
Lokale trots	59
Visie als basis voor samenwerking	62
Geloof in de wederopbouwwijk	63

Essay 1 De wijkgedachte als essentie	65
Essay 2 Kansrijke Wederopbouwflats	69
Essay 3 Groenbeheer en Wederopbouwerfgoed	74
Essay 4 De school voor kind en gemeenschap	86
Essay 5 De winkelstrip in transitie	95

In dit document vindt u de volgende links:

 [Link naar een website](#)

 [Link naar een andere pagina in het document](#)

Inleiding

Toonbeelden van de wederopbouw

Nooit is er in zo'n korte tijd meer gebouwd dan in de wederopbouwperiode! Oorlogsschade werd hersteld en onder het motto 'licht, lucht en ruimte' werden in hoog tempo nieuwe, moderne woonwijken uit de grond gestampt om aan de groeiende vraag naar woonruimte te voldoen. Tegelijkertijd werden onder de slogan 'Nooit meer honger' grootschalige ruilverkavelingen en ontginningen uitgevoerd die het landschap blijvend veranderden. Het was een periode van schaarste, maar ook van optimisme en vernieuwing. De wederopbouw-

periode betekent veel voor de manier waarop er in de decennia erna gebouwd werd.

Nu ruim een halve eeuw later zijn deze gebieden enerzijds tot volle wasdom gekomen, maar moeten we tegelijkertijd constateren dat de 'wereld veranderd' is. Bijna zonder uitzondering zijn de naoorlogse gebieden op dit moment onderwerp van grotere of kleinere transformatieopgaven. Dit was voor het Rijk aanleiding om de Wederopbouw tussen 2012 en 2016 een van de vijf thema's van de Visie Erfgoed en Ruimte te laten zijn.

Transformatie en beheer van naoorlogse gebieden vragen om te kiezen voor karakter. *Ervaringen met het programma Wederopbouw: tonen van een tijdperk* laten zien dat het de uitdaging is om de opgaven van nu te verbinden met de kwaliteiten van weleer. Dat is waar deze publicatie over gaat.

Veel leesplezier!

Frank Buchner,
programmaleider Wederopbouwgebieden

links De Zuid-Boulevard in de wederopbouwkern van de badplaats Katwijk aan Zee, jaren vijftig.
onder Landbouwmechanisatie was onderdeel van de plattelandsvernieuwing. Hier is te zien hoe suikerbieten werden gezaaid in de Noordoostpolder.

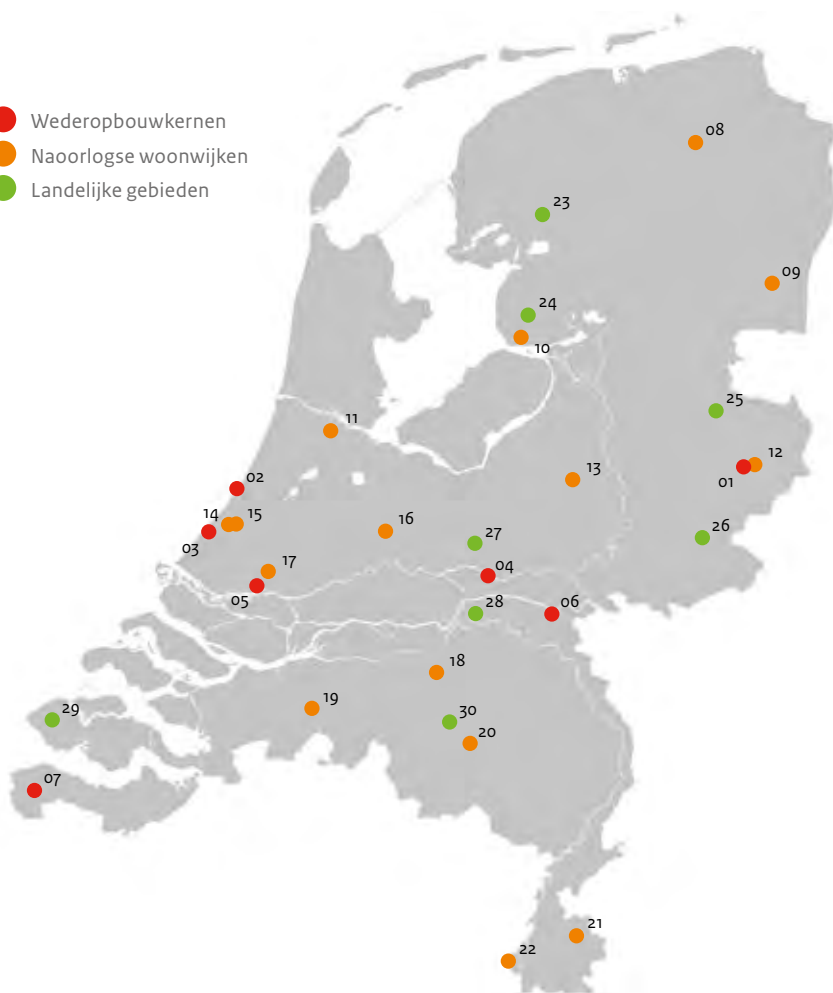

foto Marten Coppens, Nederlands Fotomuseum

Toonbeelden

Met de keuze dertig wederopbouwgebieden uit te lichten, kan Nederland het verhaal van de ruimtelijke ontwikkelingen uit die tijd vertellen. Ze onderscheiden zich nationaal of zelfs internationaal, bijvoorbeeld vanwege de kwaliteit van de architectuur of als bijzonder voorbeeld van stedenbouw of landschapsinrichting. De gebieden zijn onderverdeeld in drie typen: de wederopbouwkeren (de herstelde oorlogsschade), de naoorlogse wijken (de planmatige, stedelijke uitbreidingswijken) en de landelijke gebieden (agrarische ruilverkavelings- en landinrichtingsgebieden). De dertig gebieden hebben geen beschermde status. Wel heeft de Rijksdienst intentieverklaringen getekend met de gemeenten om de oorspronkelijke kwaliteiten als basis te nemen bij ruimtelijke ontwikkelingen. Ook bieden deze ‘toonbeelden van de Wederopbouw’ inspiratie voor vernieuwende initiatieven en projecten voor andere wederopbouwgebieden.

- Wederopbouwkeren
- Naoorlogse woonwijken
- Landelijke gebieden

Wederopbouwkeren

- 01. Hengelo binnenstad
- 02. Katwijk aan Zee Boulevardzone
- 03. Den Haag Atlantikwallzone Kijkduin-Zorgvliet
- 04. Rhenen binnenstad
- 05. Rotterdam oostelijke binnenstad
- 06. Nijmegen binnenstad
- 07. Oostburg

Naoorlogse woonwijken

- 08. Groningen De Wijert-Noord
- 09. Emmen Emmerveer, Angelslo en Emmerhout
- 10. Nagele
- 11. Amsterdam Westelijke Tuinsteden
- 12. Hengelo Klein Driene I en II
- 13. Apeldoorn Kerschoten
- 14. Den Haag Mariahoeve

Landelijke gebieden

- 15. Leidschendam-Voorburg De Heuvel Prinsenhof
- 16. Utrecht De Halve Maan
- 17. Rotterdam Ommoord
- 18. Den Bosch Plan Zuid/De Pettelaar
- 19. Breda De Heuvel
- 20. Eindhoven 't Hooft
- 21. Heerlen Vrieheide
- 22. Maastricht De Pottenberg

Landelijke gebieden

- 23. Skarsterlân Haskerveenpolder
- 24. Noordoostpolder
- 25. Vriezenveen
- 26. Berkelland Beltrum I
- 27. De Groep en omgeving
- 28. Maas en Waal-West
- 29. Veere Walcheren
- 30. Boxtel en Best De Scheeken

Publicaties over de Wederopbouw

Van de 30 geselecteerde wederopbouwgebieden is een serie publieksbrochures en gebiedsdocumenten gemaakt, met onder andere ‘toen en nu’ foto’s en gebiedsanalyses. Deze en andere publicaties zijn te lezen en te downloaden via de [website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed](#).

Het boek *Atlas van de wederopbouw in Nederland* (Anita Blom e.a., Rotterdam 2013) brengt de wederopbouwgebieden in kaart, en essays van specialisten uit verschillende disciplines geven een brede benadering. De atlas is onderdeel van een [drieluik](#), met ook geïllustreerde publicaties over de monumenten en kunst uit de Wederopbouw.

Recent is het boek *Post-War Reconstruction the Netherlands 1945-1965. The Future of a Bright and Brutal Heritage* uitgegeven. Dit [Engelstalige boek](#) plaatst de Nederlandse wederopbouwperiode in een internationaal perspectief.

A photograph of a tree-lined path. In the foreground, a woman on a red and blue scooter and a man on a bicycle are riding towards the left. In the background, two people in blue protective suits are walking on the grass. The path is lined with tall trees and green grass. The text 'Hoofdstuk 1' is overlaid on the upper left, and 'De Wederopbouw: toen, nu en in de toekomst' is overlaid in the center in large white letters.

Hoofdstuk 1

De Wederopbouw: toen, nu en in de toekomst

Herstel, groei en vernieuwing

De schade als gevolg van de Tweede Wereldoorlog was enorm. Enkele cijfers: van de 2,1 miljoen bestaande woningen in Nederland zijn er tijdens oorlog 86.400 verwoest en 336.500 (zwaar)beschadigd. Ook kerken, boerderijen, spoor- en waterwegen en bossen hadden het zwaar te verduren. Bijna 10% van het Nederlands grondgebied stond onder water. In het zwaarst getroffen landelijk gebied 📍 Walcheren doodde het zoute water alle gewassen, waardoor de grond voor jaren onvruchtbaar was. Al tijdens de oorlog, en in de jaren

erna, werd onder centrale regie van de overheid het land ‘wederopgebouwd’. Het was een periode van schaarste, maar ook van optimisme en vernieuwing. De grote opgaven waren herstel en groei van de economie, de verbetering van de landbouwproductie en voedselvoorziening en het opheffen van de woningnood en de herinrichting van de steden. Na de Watersnoodramp in 1953 in het zuidwesten van Nederland kwam er nog een vierde ruimtelijke opgave bij: de waterveiligheid.

Mede door het Marshallplan, het stimuleringsprogramma van de Verenigde Staten voor het economisch herstel van Europa, kon Nederland over voldoende financiële middelen beschikken om de vernieuwing van stad en land goed op gang te brengen.

foto Carel Blazer, Nationaal Archief nr. 900-7599, CC-BY-SA

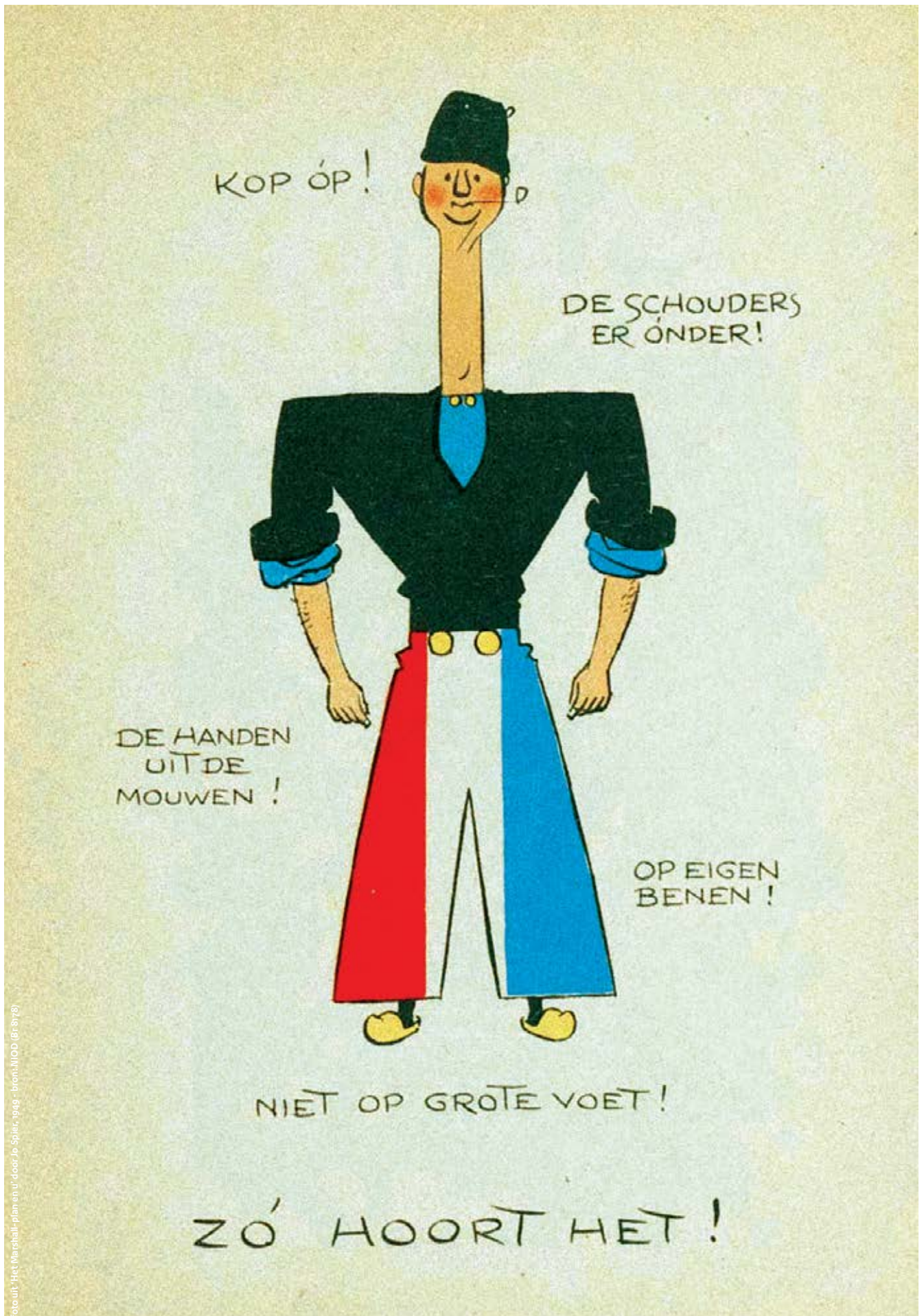
links Vrouw in klederdracht in ondergelopen straat in Walcheren, 1945.
onder Vakarbeiders plaatsen een systeemvloer op de bouwplaats in Emmen.
helemaal onder Voortvarend ging 📍 Rhenen aan de slag om de schade te herstellen die aan het begin van de oorlog in 1940 was ontstaan door de felle gevechten met de Duitsers rond de Grebbeberg.

foto Wouter van Heusden

foto Ritschard Vermeij, Oudheidkamer Rhenen

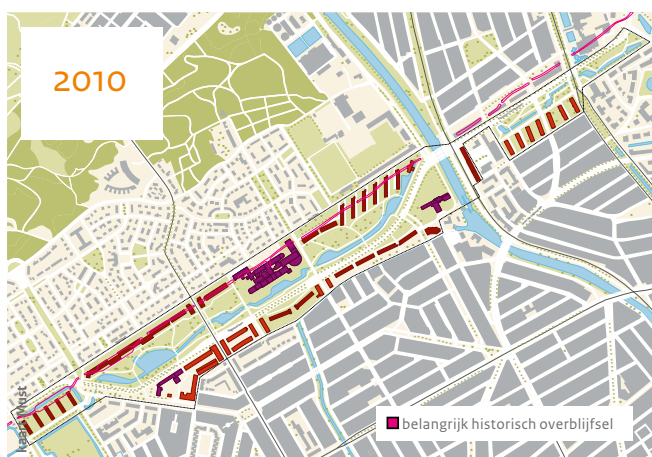
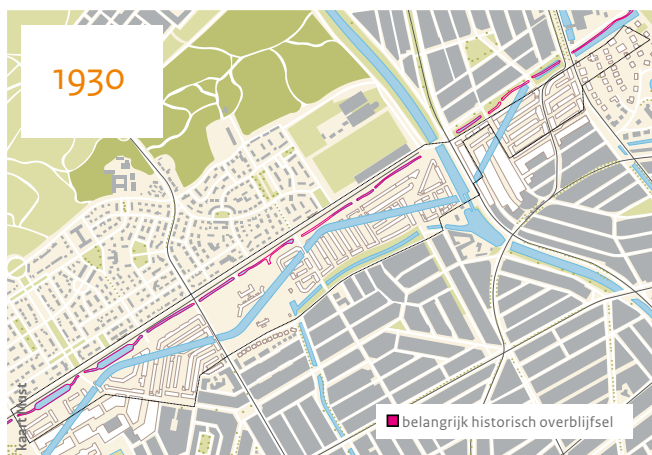

Herstel oorlogsschade

Alles wat te maken had met (her)bouw, de verdeling van bouwmaterialen en aantallen woningen werd centraal door het Rijk geregeld. De verwoeste steden en dorpen konden pas bouwen, wanneer de gemeente een goedgekeurd wederopbouwplan had. Het herstel van de oorlogsschade werd ook aan-

gegrepen om de verkrotting in de binnensteden aan te pakken. Veel steden wilden meer centrumfuncties, cityvorming: meer winkels, maatschappelijke functies en zakelijke bedrijven en minder plek voor de woonfunctie. Terwijl de steden kozen voor een herindeling en een mix aan traditionele

vormgeving en moderne inrichting, realiseerden de kleinere gemeenten meestal een reconstructie van de vooroorlogse situatie.

Tijdens de oorlog moest een deel van Den Haag wijken voor de Atlantikwall, de Duitse verdedigingslinie langs de kust van Noorwegen tot de Pyreneeën. Direct na de capitulatie kreeg architect en stedenbouwkundige W.M. Dudok de opdracht voor de wederopbouwplannen, voor zowel de gebieden van de tankgrachtzone als het gebombardeerde Bezuidenhout.

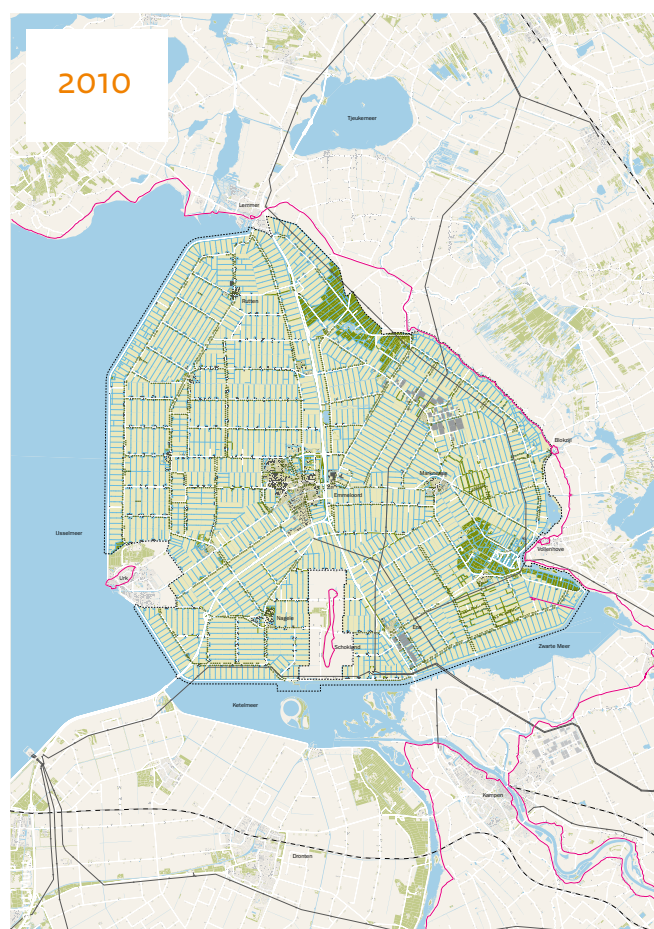
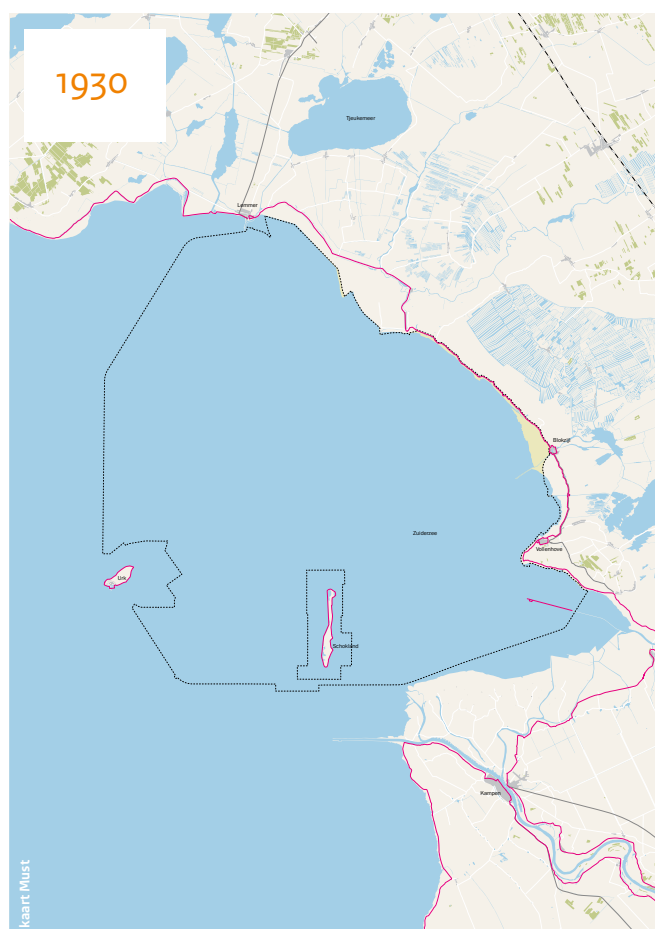
De inrichting van het platteland

Levend in de grootste rivierdelta van Noordwest-Europa hebben Nederlanders altijd een bijzondere relatie gehad met water en waterbeheersing. Voor het droogleggen en bedijken van ons land waren de belangrijkste motieven de bescherming van steden en landbouwgronden en de verovering van land op water ter verbetering van de leefbaarheid en voedselvoorziening. Geen land ter wereld heeft daarin zo'n rijke traditie opgebouwd. In deze traditie staat de drooglegging van de Zuiderzeepolders, waar vooral landbouwgrond ontwikkeld werd voor voedselproductie.

De Ruilverkavelingswet van 1954 zorgde in het hele land voor samenvoeging van verspreide percelen, betere ontwatering en betere bereikbaarheid. De tijdgeest

vroeg om schaalvergroting en rationalisering en verder ook om bestrijding van armoede en het opheffen van maatschappelijke achterstanden. Modernisering van de agrarische bedrijfsvoering betekende dat ook de plattelandsvrouwen en de scholing van de agrariërs aandacht kregen. Bij ieder ontwerp voor een [ruilverkaveling](#) of herinrichting hoorde een landschapsplan. Recreatie, streekverbetering en natuur- en cultuurwaarden waren hier onderdeel van.

rechts Met dit affiche probeerde de overheid in 1946 de boeren en tuinders te overtuigen van de voordelen van ruilverkaveling.
onder De Zuiderzee in 1930 en de Noordoostpolder in 2010.

Kenmerkend voor de totstandkoming van de 🇳🇱 Noordoostpolder is de centrale regie, later nooit meer in die mate voorgekomen in Nederland. De polder in de Zuiderzee (nu IJsselmeer) is helemaal op de tekentafel bedacht: van de landinrichting tot de bebouwing.

foto Siebe Swart

Watersnoodramp en Deltawerken

Met de Watersnoodramp in 1953 werd waterveiligheid een nieuwe opgave. Als gevolg van een zware noordwesterstorm gecombineerd met springtij ontstond een grote overstroming aan de zuidwestelijke kusten. Duizenden mensen en dieren verloren het leven, nog veel meer mensen verloren hun huis en bezittingen, 200.000 hectare

grond kwam onder water te staan. Om nieuwe overstromingen te voorkomen stelde Rijkswaterstaat een Deltaplan op, dat het afsluiten van zeearmen en de verhoging van dijken betekenden. Het was een groots technisch én ruimtelijk waterstaatstaatkundig systeem. Hiermee is niet alleen een al eeuwenlang kwetsbaar en complex water- en

waterkeringstelsel onder controle gebracht, maar is de Zeeuwse delta als achtergebleven gebied opnieuw tot ontwikkeling gebracht. Ook kreeg Zeeland de mogelijkheid zijn recreatieve kwaliteiten verder uit te bouwen. Nieuwe infrastructuur verbond de Zeeuwse eilanden met de rest van Nederland.

Haringvlietsluizen en Haringvlietdam, zesde werk van de Deltawerken, verbindt met de N57 Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee. De Haringvlietsluizen is een Rijksmonument.

Spreidingsbeleid

Een actief spreidingsbeleid moest de Nederlandse industrialisatie loskoppelen van de steden en het westen van het land en de welvaart meer gelijkmatig verdelen over het land. Nieuwe industrie werd met premies, goedkope locaties en verbeterde infrastructuur gelokt naar achtergebleven agrarische gebieden met hoge werkloosheid, zoals Oost-Groningen en Zuidoost-Drenthe. De beroepsbevolking werd hier door scholings- en vormingsprogramma's klaargestoomd voor het werken in de industrie. Zo veranderde het voormalige veendorp Emmen in een moderne industriestad door de komst van de kunstzijdefabriek van Enkalon. Bovendien kon Emmen zich door het stimuleringsbeleid voor de volkswoningbouw ontwikkelen tot proeftuin op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. Het zou eind jaren zestig leiden tot het fenomeen 'woonerf'.

Het veendorp Emmen groeide door actief spreidingsbeleid uit tot moderne industriestad.

Uitbreidingswijken

Vrijwel alle Nederlandse steden realiseerden na de oorlog uitbreidingswijken, om zo het tekort aan woningen op te vangen. Woningzoekenden vonden hun geluk in rijtjeshuizen, duplexwoningen, (portieketage)flats, villa's of bejaardenwoningen. De wijken zijn ruim opgezet en hebben een **groen karakter**. Het credo was licht, lucht en ruimte. In de eerste plaats is niet de bebouwing vormgegeven, maar juist de ruimte tussen de bouwblokken. De particuliere, gemeenschappelijke en openbare ruimte lopen daarbij in elkaar over. Met **voorzieningen** als winkels, scholen, kerken en gezondheidszorg op loopafstand. Door de groeiende (auto)mobiliteit maakte een goede infrastructuur deel uit van de stadsuitbreidingen. De opzet is heel anders dan veel vooroorlogse buurten, met gesloten bouwblokken in smalle straten, met een enkel winkeltje op de hoek en weinig groen.

Nederland kent een relatief kleinschalige stedelijke structuur, met op korte afstand afwisselende bebouwing, voorzieningen, groene ruimte en water. De naoorlogse wijk past in deze traditie. Ten grondslag aan de structuur van de wijken lag het idee van de **wijkgedachte**, dat de wijk een ruimtelijke en sociologische eenheid vormde. Binnen dit gedachtegoed is de stad hiërarchisch ingedeeld: woning-woonblok-buurt-wijk-stadsdeel-stad. Het gezin werd gezien als de hoeksteen van de gemeenschap, en in het zuiden van het land vormde de kerk de hoeksteen van de parochie. De omvang van de wijk was gebaseerd op het aantal inwoners, de hoeveelheid **woningen** en voorzieningen die op basis van onderzoek voor de wijkgemeenschap nodig werden geacht.

Via dit soort brochures werd de ideale sociale samenhang van de nieuwe wijken uitgelegd.

foto Afdeling Erfgoed, Gemeente 's Hertogenbosch

foto Serge Teymna

links De auto kreeg in Den Bosch Plan Zuid ruim baan.
onder De kerk op loopafstand in Maastricht Pottenberg.

Wederopbouw een halve eeuw later

In de afgelopen decennia is veel veranderd. Maatschappelijke ontwikkelingen hebben impact op de fysieke leefomgeving. Er is sprake van een toenemende tegenstelling tussen groeiende steden, waar de ruimtelijke druk groot is, en krimpende gebieden aan de randen van Nederland. De demografische en economische krimp op het platteland en in de perifere, middelgrote steden en dorpen versterkt de groeiende leegstand van winkels, een belangrijke functie in de dorps- en stadskernen. In het hele

land is gaandeweg afgestapt van bewoning van de bovenwoning door de betreffende winkeleigenaar en zijn de woningen soms niet meer bewoond, maar functioneren als opslagruimte en maken dan een verwaarloosde indruk. De karakteristieke winkelpuien zijn verdwenen en hebben plaatsgemaakt voor de standaardpui van de landelijke ketens. Ook vindt een verrommeling van de openbare ruimte plaats. Nieuwe invullingen zijn veelal grootschaliger van karakter en de architectuur en

vormgeving is vaak niet afgestemd op de omgeving. Voor toekomstige verbetering van het functioneren is het zoeken naar een evenwicht tussen vernieuwing en behoud.

Broerstraat in de binnenstad van Nijmegen, met zicht op de herbouwde centrumkerk H. Petrus Canisius.

Herwaardering

In de jaren negentig hebben de naoorlogse wijken als populaire woongebieden flink ingeboet. De woningvoorraad werd als bouw- en woontechnisch achterhaald beschouwd, en het hoge percentage sociale huurwoningen en de zwakke economische en maatschappelijke positie van de bewoners als nadelig ervaren. Maar de herontwikkeling, sinds het begin van deze eeuw in gang gezet, werpt haar vruchten af. De wijken worden nog steeds **gewaardeerd** om hun ruime en groen opzet. In vergelijking met bijvoorbeeld de VINEX-wijken is er veel meer openbaar groen. Anderen pluspunten zijn de diversiteit aan woningen, de goede prijs-kwaliteit-verhouding voor huurders en kopers,

parkeergelegenheid, de gunstige ligging ten opzichte van het centrum en het hoofdwegennet en openbaar vervoer. De naoorlogse architectuur heeft een **alledaagse schoonheid** en is zonder pretenties, met een vorm die meestal de functie volgt. Optimale zontoetreding, flinke raampartijen en praktische woningplattegronden. Jonge, nieuwe stedelingen ontdekken de wederopbouw wijken als opstapplaats voor hun wooncarrière en de allochtone middenklasse ziet juist hier haar kansen. Dit pleit voor een behoedzame omgang en een zorgvuldig luisteren naar bewoners die geloven in de toekomst van deze wijken.

‘Bewoners zien de kwaliteiten zoals het groen, de hoeveelheid ruimte, veel speelplaatsen en parkeergelegenheid. Ze wonen er prettig.’

Uit: Marktonderzoek Motivation, 2015

Dagelijkse leefomgeving

Welke rol speelt de wijk in het dagelijkse leven van de bewoners? Het idee van de wijkgedachte roept discussie op. Al in de jaren vijftig bleek dat de groeiende welvaart aan stedelingen een veel grotere actieradius gaf dan alleen hun wijk. In de ogen van socioloog Jacques van Doorn was het een romantisch idee dat de wijk zo'n sociale functie had. Bovendien lieten maatschappelijke ontwikkelingen juist meer individualisering zien. Latere sociologische onderzoeken bevestigden dat de wijk geen allesomvattende betekenis heeft voor zijn bewoners. Socioloog Arnold Reijndorp

adviseert de wijken als sociaal verband te relativeren. Er wonen 'stadsbewoners', die vrienden en familie buiten hun wijk bezoeken. Ook leven er veel verschillende groepen naar tevredenheid langs elkaar heen. 'Beter een goede buur dan een verre vriend' gaat volgens hem niet op. [Socioloog Willem Duyvendak onderschrijft dit](#). Maar al zijn veel stedelingen kosmopolitische wereldburgers, desondanks blijft de dagelijkse leefomgeving van belang. 'In een footloose society neemt de betekenis van de plek en dus ook de 'identiteit' van de buurt alleen maar toe'.

'Al zijn veel stedelingen kosmopolitische wereldburgers, desondanks blijft de dagelijkse leefomgeving van belang.'

Hernieuwde wijkgedachte in de 21e eeuw

De wederopbouwperiode was een zeer sociaal tijdperk, met relatief weinig ongelijkheid. Al is het niet meer van nu om wijkgemeenschappen vanaf nul te creëren, toch kunnen ontwikkelingen in de naoorlogse wijken best wat maatschappelijke sturing gebruiken. In de huidige tijd van globalisering en individualisering zoekt men weer naar de geborgenheid van de directe leefomgeving. Is het een idee die oude idealen van de naoorlogse wijken nieuw leven in te blazen? Wat is dan een goede hedendaagse vertaling van de wijkgedachte? De wijkgedachte als inrich-

tingsprincipe kan als nuttig rekenmodel dienen voor de benodigde voorzieningen in de wijken van nu. Ook Reijndorp is er voorstander van om voorzieningen en publieke ruimten, zoals groen en pleinen, te betrekken bij een vernieuwde wijkgedachte. Nog altijd raken verschillende sociale leefwerelden elkaar in een park. Een investering in [groen](#) en andere recreatie- en sportvoorzieningen, voor jong en oud, is dan ook van groot belang voor de leefbaarheid van een wijk. Ook [winkels](#) spelen een grote rol in de opwaardering van de leefomgeving. De winkels bevinden zich op prominente

plekken in soms architectonisch waardevolle gebouwen. Ze lenen zich uitstekend voor andere functies, waardoor ze op een nieuwe manier voor ontmoeting en levendigheid zorgen. Een bedrijfsruimte waar voorheen de slager of bakker in zat, kan tegenwoordig ruimte bieden aan een café of kringloopwinkel. De invulling zal per wijk verschillen.

Verschillende sociale leefwerelden ontmoeten elkaar in een park, het Dalheimpad in ['t Hooft](#).

‘van de wieg tot het graf’

Werden de wijken tijdens de wederopbouwperiode gebouwd volgens een gewenste omvang en samenstelling van de bevolking, is het streven tegenwoordig de wijken geschikt te maken voor de veranderende maatschappij. Dit betekent ook dat alle type bewoners, van grote gezinnen, ouderen tot starters, in de wijk kunnen (blijven) wonen, ‘van de wieg tot het graf’. Om voor de huidige behoeften [woningen](#) te creëren, is sloop en nieuwbouw niet altijd wenselijk of nodig. De woningen aanpassen is sneller, goedkoper en duurzamer. Slopen van sociale huurwoningen is niet langer lucratief. De rijkssubsidies voor de sociale huurwoningen en Stedelijke Vernieuwing zijn afgeschaft en corporaties worden belast met de verhuurdersheffing. De corporaties kijken nu eerder naar wat ze met hun bestaande woningvoorraad kunnen. Die woningen bieden veel transformatiekansen. Een dergelijke woningaanpak kan een goede

hedendaagse vertaling zijn van de wijkgedachte. [Lees hier het essay over de achtergrond van de wijkgedachte.](#)

Centrale vijver in de
Groningse wijk
De Wijert-Noord, 1970.

foto Persbureau D. van der Veen, collectie RHC Groninger Archieven

Kracht van het oorspronkelijk plan

In de naoorlogse wijken is de ontwerp-opgave vooral een transformatieopgave. Niet voor het maken van een nieuwe blauwdruk. Onwenselijk is ook reductie van stedelijke vernieuwing tot invul-oefening van woningblokken, dat leidt tot contextloze bouw die geen recht doet

aan de naoorlogse stedenbouw. De sleutel zit in het herontwikkelen vanuit de bestaande, waardevolle kwaliteiten. De naoorlogse wijken bevatten de voor Nederland kenmerkende afwisseling tussen [bebouwing](#), [voorzieningen](#), [groene ruimte](#) en water op korte

afstand. De verhouding tussen de bebouwing en het groen is van een niet te onderschatten waarde. Met het transformeren vanuit de kracht van het oorspronkelijke plan zijn de wijken het meest geholpen.

foto Nadine van den Berg

Kenmerkend voor de wijk
Kerschoten in
Apeldoorn is de mix van
laag- en hoogbouw,
gelegen in het (semi-)
openbare groen.

Hoofdstuk 2

Wonen, de keuze is reuze

In de periode 1945-1970 zijn ruim twee miljoen woningen gebouwd, een derde van de totale Nederlandse woningvoorraad. Het gros maakte deel uit van de nieuwe uitbreidingswijken die tijdens de Wederopbouw werden gerealiseerd. Hele generaties zijn in deze wijken opgegroeid, hier liggen hun wortels. De huidige bewoners, jong en oud, zijn er veelal tevreden. Toch wil het cliché dat naoorlogse wijken saai, lelijk, eenzijdig en wat bebouwing en inrichting betreft niet meer van deze tijd zijn. Belangrijke oorzaak van het negatieve imago is de woningvoorraad.

Na de Tweede Wereldoorlog was woningbouw dé grote bouwopgave. Om het grote tekort aan

woningen op te vangen, werden uitbreidingswijken ingericht. De gangbare opzet van gesloten bouwblokken met straten rondom werd vervangen door een meer open structuur met (repeterende) blokken in stroken en haken, vrij gelegen in het groen en verspreid over de wijk de nodige voorzieningen. Passend bij de op dat moment heersende wijkgedachte.

In de beginjaren waren de nieuwe wijken gewild onder de woningzoekenden. In 1970 waren de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam zelfs de meest gewaardeerde woonwijken in Nederland. De populariteit nam de decennia hierna af. Eind jaren

negentig zag men een afbrokkende sociale cohesie en soms ook leegstand als gevolg van verslechterende sociaal-economische ontwikkelingen. De bestaande woningvoorraad kwam ter discussie te staan, zowel qua type als bouwkundige kwaliteit. Gekozen werd voor grootschalige sloop van de goedkope woningvoorraad onder de noemer 'stedelijke vernieuwing'. De financiële crisis heeft geleid tot meer ruimte en tijd om na te denken over alternatieven. De laatste jaren is er van sloop en nieuwbouw een verschuiving naar renovatie en verduurzaming. Ook neemt de populariteit van wederopbouw wijken weer toe.

boven De verscheidenheid van de wijk De Heuvel in Breda komt voort uit de zoektocht naar nieuwe vormen van stedenbouw en architectuur: in de stedelijke strokenbouw versus dorpse rijtjeshuizen.
onder Het idee van de wijkgedachte, met diverse voorzieningen en verschillende woningtypologieën, is in Den Bosch Plan Zuid duidelijk aanwezig.

De opgaven bij de naoorlogse woningvoorraad

Op het eerste gezicht lijken de wederopbouw wijken misschien saai en eentonig met grootschalige woningbouw van eenvoudige – en in de loop van de tijd vaak verschaalde – architectuur. Maar wie beter kijkt of er meer van weet ziet een doordacht stedenbouwkundig ontwerp met woonblokken die met hun massa, geleding, materiaal- en kleurgebruik vorm geven aan de wijk. De ‘moderne’ woningen van toen, gebouwd volgens nieuwe methoden, met goed doordachte plattegronden en ‘luze’ voorzieningen als badkamer en centrale verwarming, behoeven aanpassingen aan de huidige eisen en wensen op het gebied van comfort, energieverbruik, woonoppervlak en uitstraling. Dat revitalisatie een reëel of zelfs aantrekkelijker alternatief kan zijn voor sloop en nieuwbouw laten verschillende voorbeelden zien.

Hierbij komen een aantal, vaak onderling verbonden opgaven naar voren: Het begint met de kwaliteit en potentie van verschillende woningtypen en bouwsystemen (her)kennen en benutten. De typische wederopbouwtypen rijtjeswoningen, portiek- en galerijflats lenen zich goed voor transformatie. Denk hierbij aan het samenvoegen van woningen, het toevoegen van penthouses of juist vermindering van het aantal bouwlagen. Hiernaast speelt bij transformatie van de bestaande woningvoorraad duurzaamheid een belangrijke rol om een enorme landelijke opgave te

realiseren: het collectief terugdringen van de CO₂ uitstoot. Leidend bij revitalisatie van de naoorlogse wijken zijn andere samenwerkingsvormen, van een sturende rol van het Rijk naar lokale coalities van markt, burgers en gemeente. Tot slot is het een uitdaging om bij een veelheid aan ingrepen door verschillende spelers de eenheid binnen een bouwblok of buurt te behouden. Het voorkomen van verrommeling doet recht aan de naoorlogse wijk als geheel, dat wordt getypeerd door de sterke samenhang tussen stedenbouw, architectuur en groen.

boven Warnersblokken in Amsterdam Buitenveldert.
onder De Gemeenteflat in Maastricht. Op het eerste gezicht lijken de wederopbouw wijken saai en eentonig, maar wie beter kijkt ziet iets anders.

Kwaliteit en potentie erkennen en benutten

Door de financiële crisis hebben de afgelopen jaren veel minder sloop- en nieuwbouwplannen doorgang gevonden. De komende jaren zal de huisvestingsopgave meer bepaald worden door renovatie en onderhoud van de bestaande woningvoorraad. Doordat er meer waardering voor de wederopbouw(architectuur) komt, worden de functionele kwaliteiten van woningcomplexen ook eerder erkend. Kennis over de kwaliteit en potentie van de

voorraad is van belang. Vaak wordt aangenomen dat door de snelle en goedkope bouw de bouwkwaliteit van de Wederopbouw matig is, maar dit geldt niet voor alle woningen. Qua ruimte en flexibiliteit bijvoorbeeld steken systeemwoningen over het algemeen gunstig af tegen de traditionele woningbouw. Over het algemeen zijn ze degelijk gebouwd omdat voortdurend werd getracht de toegepaste techniek te verbeteren en faalkosten te minimaliseren.

‘De voor de wederopbouwperiode zo kenmerkende systeemwoning biedt kansen om schaalbare standaard oplossingen te vinden voor de huidige renovatieopgave.’

Bouwsystemen

Van de ruim twee miljoen woningen uit de wederopbouwperiode zijn circa 400 à 450 duizend met een niet-traditionele bouwmethode tot stand gekomen, de zogeheten systeemwoningen. Het streven daarbij was om de inzet van arbeid op de bouwplaats te minimaliseren. Daarvoor werden nieuwe technieken en nieuwe productiemethoden in het leven geroepen, die hebben geleid tot prefab [bouwsystemen](#). De voor de wederopbouwperiode zo kenmerkende systeemwoning biedt kansen om schaalbare standaard oplossingen te vinden voor de huidige renovatieopgave. Het is de repetitie en de herkenbaarheid van techniek waar we nu bij verbeteringsingrepen gebruik van kunnen maken. Bijvoorbeeld voor het vergoten en isoleren van woningen en energiezuiniger maken. In de markt is relatief weinig kennis van bouwsystemen, en de verborgen potentie. Corporaties zijn zich er vaak niet van bewust dat een wooncomplex volgens een bepaald systeem is gebouwd. Om

eigenaren verder te helpen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de transformatiemogelijkheden van verschillende bouwsystemen in [in kaart](#) laten brengen. Voor enkele wijdverspreide bouwsystemen heeft de TU Delft in opdracht van de Rijksdienst een [advies](#) uitgebracht, met hierin de belangrijkste kenmerken en tips over verduurzaming.

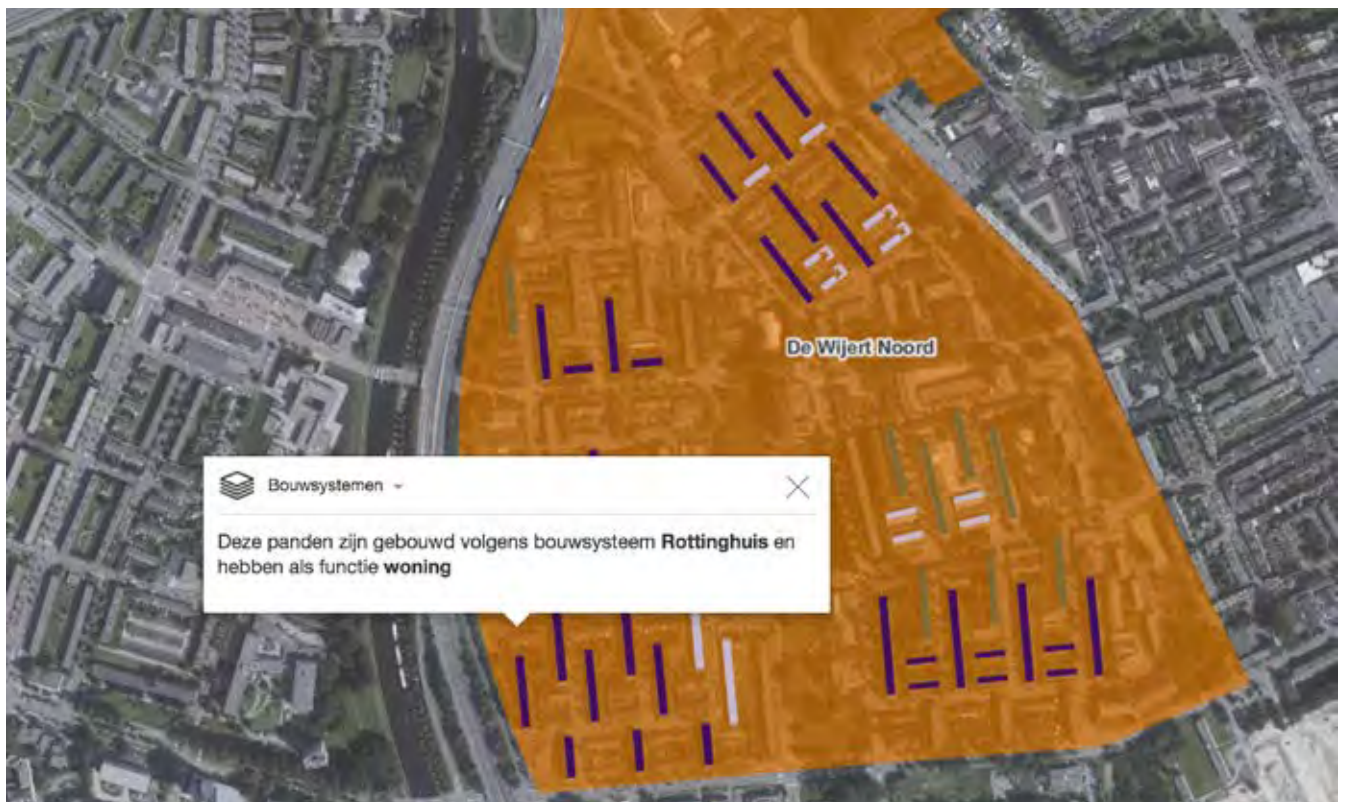
Een van de systemen is het uit Engeland afkomstige Aireysysteem, ontworpen door ingenieur Sir Edwin Airey. Om in Nederland snel de woningnood aan te kunnen pakken, is dit systeem regelmatig toegepast. Tientallen complexen met Aireywoningen zijn verzezen, met name in Amsterdam. In Slotermeer, in de [Westelijke Tuinsteden](#), had woningstichting Eigen Haard sloopplannen voor de woningen. Hiertegen ontstond weerstand onder de bewoners en de politiek. Eigen Haard besloot daarom mogelijkheden van renovatie te onderzoeken en ging uiteindelijk overstag. Uit onderzoek

van Hooyschuur architecten blijkt dat het bouwsysteem flexibel genoeg is voor renovatie en zelfs transformatie. Bovendien komen bij renovatie de kosten lager uit en blijven betaalbare woningen beschikbaar. De grotere woningen waarin nieuwbouw zou voorzien, worden in de renovatieplannen niet gerealiseerd, maar de woningplattegrond wordt zo ingedeeld dat er een slaapkamer bij komt. Voor de Aireywoningen in het Amsterdamse Tuindorp Frankendael, beter bekend als Jeruzalem, is gekozen voor [gedeeltelijke renovatie én nieuwbouw](#). Het [ontwerp van heren 5 architecten](#) voor de nieuwe woonblokken is een zorgvuldige vertaling van de oorspronkelijke verkaveling en architectuur.

Aireywoningen in Amsterdam Slotermeer in 1952 en de renovatie van de woningen in 2016.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de verschillende bouwsystemen in kaart laten brengen. Hieronder twee voorbeelden: Rotterdam Ommoord en Groningen De Wijert-Noord. De interactieve kaart (GIS) van meerdere wederopbouwwijken is te doorzoeken op de [website](#) van de Rijksdienst.

Hieronder staan de legenda's van de zichtbare kaartlagen

— Bouwsystemen	— Muur (gestoopt)
■ Welschen	■ Muur
■ Rottinghuis IBC 7	■ Korrelbeton
■ Rottinghuis IBC (gestoopt)	■ ERA
■ Rottinghuis	■ Brunnzeel
■ RBM	■ Aarev (gestoopt)
■ Pronto	■ Aarev

Woningtypen: rijtjes, portieken en galerijen

Ruim vier van de zeven miljoen Nederlandse woningen zijn rijtjeshuizen. Het is een oer-Hollands fenomeen. Het beroemdste type rijtjeshuis is de doorzonwoning, veelvuldig gebouwd in de naoorlogse jaren. Om met de beschikbare middelen zoveel mogelijk woningen te realiseren werden in toenemende mate meergezinswoningen gebouwd. Begin jaren vijftig is dat opgelopen tot meer dan de helft van alle geproduceerde woningen. Het gaat in die periode vooral om portieketage-woningen in blokken van drie of vier lagen hoog zonder lift. In met name de periode voor 1965 zijn een half miljoen portiekwoningen gebouwd. In de jaren

zestig worden geleidelijk aan meer galerijwoningen gebouwd in combinatie met lift, tot dan toe vaak te kostbaar. Inmiddels is het woningbestand toe aan een opknapbeurt, en vraagt de veranderende maatschappij om andere woningen en woonmilieus. Bepaalde groepen komen er tegenwoordig bekaaid af, zoals grote gezinnen, ouderen en soms mensen met een wat hoger inkomen. Onder de laatste groep vallen de 'stijgers' die wooncarrière willen maken in de wijk, of tweeverdieners voor wie de naoorlogse wijk steeds aantrekkelijker wordt om naartoe te verhuizen. Om woningen en gevarieerde woonmilieus te creëren, is slopen en

iets nieuws bouwen niet wenselijk en onnodig. Woningen aanpassen is sneller, goedkoper en duurzamer. Er is een breed scala aan mogelijkheden om de woningen aan te pakken. Bovendien kennen de wijken van oorsprong ook experimentele woonvormen, zoals splitlevelwoningen, duplexwoningen en maisonnettes. Op deze variatie, die tegemoet komt aan de verschillende wensen van de bewoners, kan worden voortgeborduurd. Een grote diversiteit aan woningtypen maakt een wooncarrière binnen de wijk mogelijk: 'van de wieg tot het graf', passend bij de **wijkgedachte**.

linksboven Rijtjeshuizen in Klein Driene.
linksmidden De 'zaagtandwoningen' in de Westelijke Tuinsteden.
linksonder Portieketageflat in de Atlantikwallzone in Den Haag.
rechtsboven Portieketageflat aan de Sportlaan, Mariahoeve Den Haag.
rechtsonder Splitlevelwoningen aan de Luxemburgwoningen in 't Hooft.

De keuze is reuze: verschillende soorten aanpassingen

Al op relatief lichte wijze is vernieuwing mogelijk. Er kan worden gekozen voor technische en energetische aanpassingen, zoals gevelrenovatie (slechte kwaliteit metselwerk, houtrot in kozijnen, betonrot), verbetering van de energieprestatie, geluidsisolatie, brand- en inbraakveiligheid. Esthetische aanpassingen verhogen de architectonische kwaliteit, door het opknappen van portieken en trappenhuizen, balkonhekken, galerijen en gevelpuien. Ook op woningniveau zijn aanpassingen mogelijk. In de beheersing van het binnenmilieu, of een goed afwerkingsniveau van de woningvoorzieningen als keuken, badkamer en toilet. Of het vergroten van de buitenruimte, zoals de portiekflats in de Klaroenstraat in Nijmegen waar bewoners grotere balkons kregen. Hiernaast bestaan meer ingrijpende transformatiemogelijkheden met behoud van het huidige casco. Dit kan binnen de bestaande afmetingen van het woonblok door het horizontaal of verti-

caal samenvoegen van naast- of boven elkaar gelegen woningen om meer woningdifferentiatie te verkrijgen; hierdoor kunnen relatief grote woningen aangeboden worden voor een aantrekkelijke prijs. In de klusflat aan de U.J. Klarrenstraat in de Westelijke Tuinsteden was dit het geval. [Gert Jan te Velde van Vanschagen Architecten over de transformatie](#): ‘Het lijkt wel Tetris. Muren zijn doorgebroken, weggehaalde muren vormen vides, woningen zijn samengevoegd en er zijn balkons aan de gevel gehangen.’

Bestaande bouwvolumes kunnen ook vergroot worden door op het dak penthouses en daktuinen te realiseren. Elders in de Westelijke Tuinsteden heeft Vanschagen Architecten bij [de Dudokhaken](#) (ontworpen door architect Willem Dudok) de voormalige droogzolders getransformeerd tot volwaardige woonlagen. Op de kopse kant van de haakvormige bouwblokken zijn bovendien de portieken vervangen

‘Het lijkt wel Tetris. Muren zijn doorgebroken, weggehaalde muren vormen vides, woningen zijn samengevoegd en er zijn balkons aan de gevel gehangen.’

Architect Gert Jan te Velde

door glazen lifthallen, die nu alle galerij- en dakwoningen bedienen. Het benutten van het dak en de kopse kant, ook geschikt voor de aanbouw van hoekwoningen, kent vele voordelen: woningdifferentiatie, meer bouwvolume, verdichting, stedenbouwkundige variatie en afwijkende uitstraling.

Verschiede soorten aanpassingen van een portieketageflat zijn mogelijk:

Buitenruimte vergroten

Facelift voor entrees en trappenhuizen

Renovatie van gevelpuien

Opdelen van de flat voor meer openheid

Bergingen en garages in de plint transformeren tot woningen

Realiseren van penthouses of daktuinen

Lees hier het [essay Kansrijke Wederopbouwflats](#) van Gert Jan te Velde van Vanschagen Architecten.

Openheid in de buurt kan verkregen worden door juist het bouwvolume te verkleinen; van hoogbouw naar laagbouw, van flats naar eengezinswoningen. Architectenbureau De Zwarte Hond heeft dit effect op vernuftige wijze gecreëerd in de wijk Vinkhuizen in Groningen. Door de drie **portiekflats langs de Siersteenlaan** in tweeën te delen zijn zes kleinere woongebouwen ontstaan. Met als resultaat meer openheid en betere ruimtelijke aansluiting tussen de achterliggende buurt en het winkelcentrum. Een andere ingreep is functieverandering van de onderste bouwlaag, eventueel in combinatie met de eerste verdieping. Dit gaat vooral om de transformatie van bergingen en

garages tot woningen, zoals bij de zogenaamde ‘knikflats’ in Rotterdam **Ommoord**. De grondgebonden woningen die zo worden gerealiseerd vormen een belangrijke bijdrage aan de differentiatie in de naoorlogse voorraad, en zorgen voor meer levendigheid op straatniveau. Aangezien ouderen steeds langer **thuis blijven wonen** zijn ingrepen interessant die ervoor zorgen dat ouderen, maar ook mensen met lichte beperkingen, kunnen (blijven) wonen in een toegankelijke, bruikbare en veilige woning. Te denken valt aan het wegwerken van niveauverschillen zoals het verlagen van drempels, tot het aanbrengen van goede verlichting,

een glijstang in de douche en een anti-sliplaag op de vloer. Ook denkbaar is de transformatie van het ontsluitingstype, de wijze waarop de woningen in het gebouw bereikt worden. Dit kan zijn van portiek- naar galerijflat, zoals bij de Verfloos in de Westelijke Tuinsteden. Door de komst van een lift worden de woningen beter toegankelijk.

links De portiekflats langs de Siersteenlaan in Groningen zijn opgedeeld, met als resultaat meer openheid.

rechts Bij de Verfloos in de Westelijke Tuinsteden is bij de renovatie een doorzichtige liftschacht en galerijen aangebracht.

onder Bij de ‘knikflats’ in Rotterdam Ommoord zijn de bergingen getransformeerd tot woningen.

De bewoners van de portiekflats in de Klaroenstraat in Nijmegen hebben bij de grootschalige renovatie grotere balkons gekregen.

foto William Moore

foto William Moore

Duurzaamheid

Nederland staat voor de uitdaging om de totale CO₂-uitstoot te beperken: 20% CO₂-reductie en 14% duurzame energie in 2020. Dat is een enorme opgave die binnen enkele jaren gerealiseerd moet worden. Daarvoor is ook een aanzienlijke beperking van het gebruik van fossiele energie in de gebouwde omgeving nodig. Verduurzaming van de woningen uit de wederopbouwperiode kan hier fors aan bijdragen. Een stap in de goede richting is de zogeheten ‘deal Stroomversnelling Huurwoningen’, in 2013 getekend door zes woningcorporaties en vier bouwbedrijven. Eerst 11.000 en vervolgens nog eens 100.000 woningen worden in het zuiden van het land gerenoveerd tot een nul-op-de-meter woning. Het doel is om via prototypen tot een geïndustrialiseerde aanpak te komen van de meest voorkomende woningtypen uit de naoorlogse jaren: grondgebonden woningen, portiekflats en galerijflats. De eerste testwoningen zijn inmiddels opgeleverd, één daarvan in de wijk **Emmerhout** in Emmen. De realisatie van 17 andere (van in totaal 60 te renoveren woningen) in dezelfde wijk volgt.

Renovatie en transformatie kan echter ook betekenen dat het totaalbeeld op blok- en wijkniveau verandert. Vergaande isolatie betekent meestal verdikking van zowel gevel als dak. Als dit bij een heel blok gebeurt, kan de strakke gevel-

indeling overeind blijven en daarmee het specifieke wederopbouw karakter. Wanneer echter één woning in een rijtje aan de buitenzijde wordt geïsoleerd, heeft dit consequenties voor het totaalbeeld; een **gevel die plaatselijk uitsteekt** en goot- of daklijsten die onderbroken worden.

Pilots laten zien dat een totaaloplossing betaalbaar en schaalbaar kan zijn. Bij de **duurzame renovatie in Emmen** wordt rekening gehouden met de typische wederopbouwarchitectuur, zoals de uit de gevel vooruitstekende penanten en de terugspringende gevel bij de woonkamer. De nieuwe prefab-gevel wordt hierop afgestemd en voorziet in een heldere beëindiging van het woningblok, kaders die de individualiteit van de woning benadrukken en heeft een borstwering als krachtig horizontaal element. Verderop in Emmen zijn in de wijk **Angelslo** door woningcorporatie Domesta onlangs zeventig woningen gerenoveerd waarbij ook een hoog duurzaamheidsambitieniveau is nagestreefd. Al heeft het ‘enigszins gedaateerde’ gevelbeeld bij de renovatie een **facelift** gekregen, het oorspronkelijke karakter van de woningen is behouden. Ook in Apeldoorn **Kerschoten** is als proef één woning vergaand energiezuinig gemaakt. Woningcorporatie De Goede Woning voerde de renovatie uit, vooruitlopend op een grootschalige

‘Renovatie en transformatie kan echter ook betekenen dat het totaalbeeld op blok- en wijkniveau verandert.’

ingreep waar de drie bezittende woningcorporaties gezamenlijk naar toe werken. **Projectleider Peter Deugd ziet het belang van de wijk als totaalconcept** van architect en stedenbouwkundige David Zuiderhoek. ‘Het uitgangspunt is om kwaliteiten toe te voegen zonder het oorspronkelijke beeld aan te tasten. Zoals de karakteristieke uniformiteit, met dezelfde dakhelling en eenheid in materiaal en kleur.’ De proefwoning is geslaagd, maar ook kostbaar, zodat dit niet haalbaar blijkt voor de hele wijk. De opgebouwde kennis is echter breed inzetbaar. In **Nagele** staat men ook voor het dilemma hoe duurzaamheid en het wederopbouw karakter verenigd kunnen worden. **Kan een wederopbouw dorp met zonne-energie een icoon van innovatie blijven?** De handreiking Energie, erfgoed en ruimte van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed laat zien hoe het cultuurlandschap ingezet kan worden bij projecten voor windenergie, zonne-energie en biomassa-energie.

links Verdikking gevel; enkel pand versus collectief aanpassen.
rechts Duurzaam gerenoveerde testwoning in Laan van het Kinhold in Emmen. Bij de duurzame renovatie wordt rekening gehouden met de typische wederopbouwarchitectuur.

Samenwerkende lokale coalities

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar met name de naoorlogse jaren is Nederland letterlijk en figuurlijk wederopgebouwd. De woningnood was de nieuwe volksvijand. Het was de overheidstaak om oorlogsschade te herstellen en nieuwe woningen te realiseren. De rol van het Rijk om prangende maatschappelijke problemen aan te pakken is door de jaren heen veranderd. Steeds meer is het rijksbeleid erop gericht ver-

nieuwing te zoeken in lokale coalities van markt, burgers en gemeente. Verschillende beleidsprogramma's van het Rijk pogen een impuls te geven aan samenwerking op wijkniveau, met name tussen bewoners, gemeente, woningcorporaties, welzijns- en zorgpartijen. De [grote thema's](#) zijn krimp, energie, zorg en financiering. Ook volkshuisvesting is nog altijd actueel, al is de volkshuisvestelijke opgave verschoven

naar het op orde houden van de bestaande woningvoorraad en deze aanpassen aan de veranderende vraag. In Hengelo [Klein Driene](#) zijn welzijnsorganisaties en gemeente samen aan tafel gaan zitten vooruitlopend op toekomstige opgaven. De partijen zijn als resultaat gezamenlijk [levensloopbestendige woningen](#) aan het realiseren.

Kluswoningen en coöperaties

De centrale rol die corporaties hadden in grootscheepse stedelijke vernieuwing is afgenomen en in de plaats is een (lichte) regierol van de gemeente gekomen, met hierbinnen meer bottom-up initiatieven als klushuizen door projectontwikkelaars en woongroepen. In klushuizen komen relatief goedkope woningen op de markt die kopers (gezamenlijk) naar eigen inzicht kunnen opknappen. Het concept is in 2005 ontwikkeld in Rotterdam door de gemeente, adviesbureau Urbannerdam en architectenbureau Hulshof. De eerste naoorlogse portieketageflat in Nederland die in opdracht van een collectief van particulieren is gerenoveerd is de eerder genoemde klusflat aan de U.J. Klarenstraat in de Westelijke Tuinsteden. Het gebouw is getransformeerd in de geest van het oorspronkelijk ont-

werp van architect Ernest Groosman, met strakke lijnen en grote ramen voor licht en uitzicht. De kwaliteit van het wonen in de flat is vergroot door aanpassingen zoals ingebouwde vides en nieuw aangehangen balkons. Doordat de nieuwe bewoners naast hun eigen woning ook de gevel en de trappenhuisen in een nieuw jasje hebben gestoken, heeft woningcorporatie De Alliantie als oorspronkelijke eigenaar niet fors hoeven investeren. Kluswoningen leveren veel op. Dan is de sociale winst, behoud van het duurzame- en wederopbouw-karakter nog niet eens meegerekend. [De klusflat vormt het bewijs dat betonnen gebouwen niet zo inflexibel zijn als vaak wordt gedacht](#). Net zo verrassend is [klusflat Kleiburg](#), een van de laatste honingraatvormige flats uit de late wederopbouwperiode in de

Bijlmermeer in Amsterdam Zuidoost. Conceptbureau Hollands Licht heeft samen met vastgoedpartijen het initiatief genomen de betonkolos van de sloop te redden. Centraal georganiseerd was de renovatie van de buitengevel, het opknappen van de entreegebieden en trappenhuisen, het vernieuwen van installaties tot in de meterkast en de vernieuwing van de begane grond. De nieuwe eigenaren hebben de eigen indeling en afwerking van de woning kunnen bepalen. In enkele gevallen is zelfs gekozen om twee toch al forse woningen horizontaal en verticaal samen te voegen. Ook andere steden zijn bekend met het fenomeen kluswoningen, zoals Breda waar Wooncorporatie AlleeWonen het initiatief heeft genomen voor het [Liniekwartier](#).

Klusflat Klarenstraat, waar muren zijn doorgebroken en vides zijn ontstaan.

Resultaat klusflat Klarenstraat, waar muren zijn doorgebroken en vides zijn ontstaan.

foto Rutus de Vries

Totaalbeeld

Renovatie en transformatie kan, zeker bij bottom-up initiatieven, betekenen dat het totaalbeeld op blok- en wijkniveau ongelijkmatig verandert. De consequentie kan verrommeling zijn. Dit is vooral het geval bij ad-hoc en vergaande ingrepen, en zodra meer partijen zijn betrokken. Overheden, vooral op lokaal niveau, kunnen een regierol vervullen door met samenwerkingspartijen een gemeenschappelijke visie op te stellen. In Kanaleneiland Zuid is hier door de gemeente Utrecht voor gekozen. Op basis van cultuurhistorische analyse van onderzoeksbureau SteenhuisMeurs is in 2009 een **toolkit** ontwikkeld, een hulpmiddel om de bestaande kwaliteit uit te nutten en aan te passen. Voor de fysieke aanpak van enkele flats zijn door drie corporaties en de gemeente gezamenlijk uitgangspunten vastgesteld.

De wijk **Vrieheide** in Heerlen die vanaf 1959 verrees als eerste modernistische woonwijk voor werknemers van de kolenmijnen, is nog altijd modern te noemen. Wel is het karakter de afgelopen decennia sterk veranderd. De door Vascomij gebouwde woningen zijn vrijwel allen aan particulieren verkocht.

Door alle wijzigingen is de eenvormigheid grotendeels verlaten en is de rijkdom aan materialen, kleur en groen verschaald. Een groep actieve bewoners richtte de **coöperatie Vrieheide** op met als doel: de verbetering van woningen en het versterken van de sociaal-economische situatie van bewoners. De gemeente, partners én de bewoners hebben gezamenlijk de koers bepaald. De architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit zijn hierbij leidend.

Dat dit soort gezamenlijke afspraken goed werken, blijkt wel uit de wijk 't Hool in Eindhoven, waar sinds 1971 de stichting Gemeenschappelijke Voorzieningen **'t Hool** zorg voor het **behoud en herstel van de kwaliteiten** in de wijk: sociale samenhang, architectuur, stedenbouw en landschap. Door de gemeente zijn gebiedsgerichte welstandscriteria opgesteld en voor de bewoners zijn er duidelijke richtlijnen ten aanzien van bijvoorbeeld de kleuren van het schilderwerk van de woningen.

boven Sinds 1971 draagt de Stichting Gemeenschappelijke Voorzieningen 't Hool zorg voor het behoud en herstel van de kwaliteiten in de gelijknamige woonwijk. **links** Modernistische woonwijk Vrieheide in de jaren vijftig, en het rommelige gevelbeeld vandaag de dag.

Architectonische kwaliteit

Op blokniveau zijn soortgelijke ontwikkelingen gaande. Corporaties gaan grote investeringen uit de weg en zoeken daarom naar mogelijkheden om grote complexen niet in één keer grootschalig te renoveren, maar om dit meer vraag-gestuurd te doen. Op deze manier mogen huurders binnen vastgestelde kaders zelf kiezen of er gerenoveerd moet worden. En zo ja, welke onderdelen gerenoveerd of vervangen moeten worden. Te denken valt aan onderhoud aan keukens en vervangen van zachtboard plafonds, maar ook kozijnvervanging en een nieuwe gevelpui. Met de bijbehorende consequenties voor het totaalbeeld van het complex.

In Eindhoven ontwikkelen toeleverende industrie en advies- en architecten-

bureau BouwhulpGroep een aanbod voor het 'stylen en tunen' van rijtjeshuizen waarbij de bewoner zelf aan de knoppen zit. De eerste woningen die met dit aanbod [Alliantie+](#) zijn uitgevoerd in de wijk Eckart zijn onlangs opgeleverd.

Door renovaties niet als een architectonische, maar eerder (en alleen) als een technische en op procesmanagement gerichte opgave te zien, verdwijnen de kwaliteiten van het bestaande vaak naar de achtergrond. Dit blijkt uit het onderzoek [Kansen voor de naoorlogse portiekflat](#) (Garritzmann Architecten | hp architecten, 2015) naar middenrenovaties van portiekwoningen. De belangrijkste conclusie: architectonische kwaliteit zorgt voor toegevoegde waarde. Dit zou corpora-

ties kunnen inspireren om de renovatie niet alleen als technische, maar als integrale opgave te beschouwen. Met als winst waardebehoud en waardecreatie. De rol van de architect en verschillende vormen van project- en organisatiestructuren komen in dit onderzoek ook aan de orde.

Rekening houden met het oorspronkelijke concept bij de transformatie hoeft niet altijd behoud van stenen te betekenen. In Groningen [De Wijert-Noord](#) zijn langs de P.C. Hooftlaan nieuwe grondgebonden woningen gerealiseerd, naar ontwerp van Specht Architecten. De blokje eengezinswoningen vertoont in uiterlijk sterke gelijkenissen met de bejaardenwoningen uit 1961 die hier eerst stonden.

Oudbouw aan de Händellaan in Klein Driene, en hierop geïnspireerde nieuwbouw in dezelfde wijk in Hengelo.

‘Door renovaties niet als een architectonische, maar eerder (en alleen) als een technische en op procesmanagement gerichte opgave te zien, verdwijnen de kwaliteiten van het bestaande vaak naar de achtergrond.’

Aan de P.C. Hooftlaan in De Wijert-Noord zijn bejaardenwoningen vervangen voor eengezinswoningen. Het bouwvolume is vrijwel hetzelfde gebleven, en de gevelafwerking verwijst naar het voor de wederopbouwperiode kenmerkende siermetselwerk.

foto Marieke van der Heide

Hoofdstuk 3

Groen, de kracht van de wederopbouwwijk

Na een halve eeuw is het groen in de naoorlogse wijken tot volle wasdom gekomen en wordt het door bewoners veelal hoog gewaardeerd. Het is de kracht van de wijken. Een groene openbare ruimte, en dan niet alleen maar gras en bomen maar ook bloeiende borders, is geen luxe maar een noodzaak voor een gezonde leefomgeving. Wie in het groen woont, voelt zich niet alleen gezonder, maar is het ook. En als je het aan een makelaar vraagt zal hij bevestigen dat het vele groen onmiskenbaar één van de *unique sellingpoints* is van de wederopbouw wijken. Bovendien heeft groen een ruimtelijk structurerende werking. Er is geen periode waarin groen zo een grote rol speelde als tijdens de Wederopbouw. Anders dan de traditionele vooroorlogse stad kennen de wederopbouw wijken grote openheid en veel (semi-) openbaar groen. Groen veranderde

van een voorrecht van weinigen in een vanzelfsprekend onderdeel bij grote planologische ingrepen. Geen innerlijke armoede en eenzaamheid bij de stadsmens die zijn leven doorbracht in de 'steenwoestijn', maar gemoedelijk wonen in ruim opgezette groene wijken met dagelijkse voorzieningen nabij, waarin het gemeenschapsgevoel tot bloei kon komen. Dit was voor vele het ideaal van de wijkgedachte. Ook de op dat moment heersende moderne stedenbouw stond voor wonen te midden van licht, lucht en ruimte. In de groene buitenruimte kon de stadsbewoner ongedwongen buurtgenoten ontmoeten, spelen en recreëren. Het groen werd ontworpen als doorlopende groene ruimte op buurtniveau (plantsoen), naar groen op wijkniveau (park), naar groen in open gebieden buiten de stad (landschap).

'Groen veranderde van een voorrecht van weinigen in een vanzelfsprekend onderdeel bij grote planologische ingrepen.'

boven Weelderig groen in Ommoord.
onder Groen in de wijk Pottenberg in Maastricht waar buurtgenoten elkaar ontmoeten.

Het plan voor zuid in Den Bosch vormt een fraaie schakel tussen de historische binnenstad en het omliggende landschap het Bossche Broek.

foto Siebe Swart

De opgaven in de groene wederopbouwwijken

Wat zijn de opgaven voor de komende jaren bij de instandhouding of verbetering van de groenqualiteiten? Om te beginnen, het bewustzijn vergroten. Wat je niet kent, dat zie je niet. Ter plekke gaan kijken opent de ogen. Met enige achtergrondinformatie zijn de kwaliteiten te herkennen, waardoor het gebied betekenis en **waardering** krijgt. Deze inzichten kunnen vervolgens als basis dienen voor zowel vernieuwingsplannen als een beheer- en onderhoudsplan.

Veel wijken zijn de afgelopen jaren op vrijwel alle vlakken op de schop genomen, en in veel gevallen staat verdere herstructurering op stapel. Voor vernieuwing van het groen zijn verschillende mogelijkheden, de bestaande situatie nieuw leven in blazen of hier een eigentijds groenontwerp op baseren. Wie gaan hiermee aan de slag? Het opdrachtgeverschap ligt vaak bij gemeenten, maar ook corporaties zijn 'grootgrondbezitter'. En steeds vaker zijn in de naoorlogse wijken projectontwikkelaars actief, die zich overigens vaak nog verre van de openbare ruimte houden. Ook zijn er particuliere initiatieven gericht op het gemeenschappelijk groen.

Veel gemeenten en corporaties kiezen ervoor het budget voor groenbeheer te verkleinen. Verloederde (semi-)openbare ruimten en de hoge kosten van het onderhoud aan het vaak overvloedig aanwezige groen doen geregeld besluiten deze publieke ruimten om te zetten in particuliere tuintjes en parkeergelegenheid. Verouderde bomen worden niet vervangen, en bloeiende borders en geveltuinen maken plaats voor onderhoudsvrij gras of zelfs bestrating. Het loont om bij het herzien van beheerplannen terug te kijken naar het oorspronkelijke ontwerp. Zo blijkt het onderhoud vaak goedkoper te zijn wanneer delen uit dit ontwerp worden teruggebracht, eventueel gecombineerd met inzet van nieuwere plantensoorten. Voor hetzelfde geld kan meer kwaliteit worden verkregen.

Door de bezuinigingen is een ander probleem evident geworden: de versnippering bij de organisatie van het groenbeheer. Gemeenten hebben soms geen eigen plantsoenendienst meer, onderhoudsplannen worden opgesteld op basis van vierkante meters en het aantal maai- en snoeibeurten en de uitvoering wordt uitbesteed aan een

aannemer die werkt op basis van een tijdsplanning en niet op basis van de staat van het groen. Bij een laat voorjaar leidt dit tot snoei vóórdat struiken hebben kunnen bloeien. Terwijl de zo kenmerkende samenhang van het groen in de naoorlogse wijken vraagt om een meer gezamenlijke aanpak.

‘Door de bezuinigingen is een ander probleem evident geworden: de versnippering bij de organisatie van het groenbeheer.’

Hovenier aan het werk in Ommoord.

Groene kracht

Al in de jaren tachtig en negentig lieten corporaties en ontwikkelaars hun oog vallen op het ruim bemeten groen van de naoorlogse wijk. Zo is een van de buurtscheidende groengebieden in het Rotterdamse **Ommoord** bebouwd. Ook tijdens de stedelijke vernieuwing begin eenentwintigste eeuw waren de

groenstroken en groene randzones aangewezen plekken waar eenvoudig nieuw te bouwen was. Door vershraling en gebrek aan onderhoud werden deze groene gebieden niet gezien als waardevolle plekken in de wijk. De vernieuwingsplannen voor Kanaleneiland in Utrecht beoogden de transformatie

van de wijk door allereerst de groenstroken en sportvelden te bebouwen. Echter kwam na studie van onderzoeksbureau SteenhuisMeurs naar de cultuurhistorische karakteristieken van de **tien naoorlogse wijken in Utrecht** (2004-2006) bij de gemeente het besef dat de groenstructuren een ruimtelijke kwaliteit zijn. Kennis uit recent onderzoek **Naoorlogs Groen – de volgende tijdslaag** van SteenhuisMeurs en H+N+S Landschapsarchitecten moet als basis dienen voor de transformatieopgave. Wat was de bedoeling van de ontwerper? Welke elementen van het ontwerp zijn in de veranderende dynamiek van de tijd nog van waarde of verdienen het heroverwogen te worden? De antwoorden op dit soort vragen zijn vertaald naar een **methodiek**, een manier van omgaan met het groene erfgoed in de praktijk. De gemeente Groningen heeft aangegeven hiermee aan de slag te gaan voor de wijk **De Wijert Noord** en begraafplaats Selwerderhof.

Veldbezoek aan Kerschoten door Henry Huiskamp (Gemeente Apeldoorn), Marinke Steenhuis (SteenhuisMeurs) en Hank van Tilborg (H+N+S Landschapsarchitecten).

Doorlopend groen

Van groot belang voor het begrip van het naoorlogse groen was een onderzoek in Amsterdam, resulterend in het boek **De groene kracht. De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam** van landschapsarchitect Yttje Feddes uit 2011. Het deed beseffen dat de aansluiting van de groene ruimte de essentie is van de **Westelijke Tuinsteden**, en van vele andere wederopbouwijken. Vanaf de woning naar de grote schaal van het landschap. Vanuit de tuin naar de hof en naar de groenstroken langs de wegen. De groenstroken sluiten aan op parkstroken, die weer doorlopen tot aan het park of het landschap. Deze groenstructuur is kenmerkend voor de wijken uit de wederopbouwperiode.

De groene verbinding leent zich uitstekend voor een rondje wandelen of hardlopen, binnen de wijk of als prettige route naar het buitengebied. De groenstructuur is zo sterk dat het bestand is tegen transformatie, indien de essentie van dit doorlopend groen wordt behouden en versterkt. Feddes concludeert in haar nawoord: 'De waardering voor het woonmilieu in de tuinsteden zal enorm verbeteren als het groen op orde is. Daar moet op verschillende schaalniveaus aan worden gewerkt.'

'De waardering voor het woonmilieu in de tuinsteden zal enorm verbeteren als het groen op orde is. Daar moet op verschillende schaalniveaus aan worden gewerkt.'

Landschapsarchitect Yttje Feddes

beeld Feddes/Olthof Landschapsarchitecten

Bomentaal en arboretum

Ook de ontdekking van de bomentaal betekende een omslag in het denken over naoorlogs groen bij de gemeente Amsterdam. Ontwerpers Guido Hermans en Frank de Josselin de Jong analyseerden de bomen in de Westelijke Tuinsteden, die volgens een bepaalde systematiek bleken te zijn geplant. Bijvoorbeeld als bomenrand, een carré, haak of accent. Sinds het onderzoek wordt hier door de gemeente bij het onderhoud en vervangen van bomen rekening mee gehouden. Projectontwikkelaars die ten koste van het groen de voorkeur geven aan maximale bouwmassa, worden gewezen op het belang van de **bomen(taal)**. Een 'bomenjazz', een speelse plaatsing van de bomen, heeft bij gemeenteambtenaren de voorkeur boven

'marsmuziek', de simpele rijtjes bomen die lange tijd de norm waren. Niet alleen professionals, ook bewoners zijn gepassioneerde pleitbezorgers voor een grotere waardering van een groene leefomgeving. De Hengelose wijk **Klein Driene** heeft een groot assortiment bijzondere bomen en struiken. Door een aantal actieve bewoners is deze soortenrijkdom samen met de gemeente Hengelo, woningcorporatie Welbions, het Wijkorgaan en de Monumentencommissie Hengelo geïnventariseerd en via een app bekend gemaakt. Ook worden wandelingen door dit **'arboretum'** georganiseerd. Het bewonersonderzoek, en het inventariserend en waarderend **onderzoek van het Oversticht** is gebruikt voor herinrichting van enkele hoven.

links Bewoners van de Hengelose wijk Klein Driene in het arboretum. **rechts** Groenstrook in Klein Driene, met aan weerszijde bebouwing.

Een stapje extra

Wanneer door eigenaars en beheerders de waarde een groene leefomgeving wordt ingezien, dan blijkt men ook vaak bereid een stapje extra te willen zetten. Woningcorporaties in Maastricht willen naar aanleiding van een recent onderzoek **Groene Ruimte Pottenberg**. **Kiezen voor karakter** een aantal van de vroegere groene 'kragen', bloeiende lage struiken, aan de kopse kant van de flats aan de Terra Cottalaan in **Pottenberg** terug brengen.

Voorstel om de bloeiende lage struiken aan de kopse kant van de flats aan de Terra Cottalaan in Pottenberg terug te brengen.

Vernieuwing en transformatie

Stedelijke vernieuwing heeft de afgelopen jaren zo goed als stil gelegen. Nederland had te maken met de financiële crisis, het afbouwen van de rijksbijdrage voor de stedelijke vernieuwing en financiële tegenvallers bij de corporaties.

De verwachting is dat dit de komende jaren weer aan zal trekken, al zal dit niet overal in het land op dezelfde schaal plaatsvinden. Ervaren gemeenten en corporaties, net als tien, vijftien jaar geleden, het overdadig bestaande groen

eerder als een last dan als een lust, of als onmiskenbaar onderdeel van een hoogwaardige leefomgeving? Er zijn verschillende opties om het groen een plek te geven in de transformatie van de wijk: revitalisatie, integratie en herinrichting.

Revitalisatie

Ondanks de stilstand bij de woningaanpak zijn gemeenten soms doorgegaan met de vernieuwing en verbetering van het groen. In [Ommoord](#) bijvoorbeeld, zowel in opdracht van de gemeente als van een aantal Vereniging van Eigenaren (VvE's). Dit is van wezenlijk belang, aangezien de groeninrichting de schakel

vormt tussen de grootschalige hoogbouw en de 'menselijke maat' met gebogen paden en een kleinschalige invulling. Inmiddels is de gevarieerde begroeiing teruggebracht, de veiligheid verbeterd en de waardering gestegen. De in 1971 opgerichte [Stichting Gemeenschappelijke Voorzieningen](#)

't Hool, van [de gelijknamige wijk in Eindhoven](#), is nog altijd verantwoordelijk voor het onderhoud van het gemeenschappelijk groen. Dat de wijk in veertig jaar weinig veranderd is heeft onder meer te maken met deze blijvende betrokkenheid van bewoners. Door maar liefst tachtig procent van de bewoners wordt het groen zeer gewaardeerd. In de afgelopen decennia hebben de bomen en heesters een respectabele hoogte bereikt en is het groen volgroeid. Dit betekent ook vernieuwing waar nodig. De landschapsarchitecten Ank Bleeker en Anneke Nauta maakten in opdracht van de stichting een onderhouds- en renovatieplan, uitgevoerd door de gemeente. In opdracht van de VvE's zijn ze aan de slag gegaan met de gemeenschappelijke groenstroken rondom de koopwoningen. Over het verdere groen in de wijk zijn de stichting en gemeente in gesprek.

foto: Norbert van Omia

Gemeenschappelijk groen in 't Hool.

Integratie van bestaand groen

Goed mogelijk is integratie van bestaand groen bij nieuwbouw, zoals in [Emmermeer](#) waar aan de Valtherzandweg de bestaande bomen zijn opgenomen bij de realisatie van een nieuw buurtje enkele jaren geleden. Het past in de traditie van Emmen, waar bij de aanleg van de uitbreidingswijken in de

jaren vijftig de Emmerdennen zijn 'ingebouwd'. Een ander voorbeeld is de monumentale vleugelnootboom aan de zuidwestoever van de Sloterplas, het hart van de Westelijke Tuinsteden. De boom stond eigenlijk in de weg toen aan het Oeverpad nieuwbouw zou verruimen, maar uiteindelijk is gekozen voor verplaatsing van de boom enkele tientallen meters verderop. Groenbeheerder Jan Houwer over zijn geliefde bomen: 'Het zijn beeld dragers van de stad, herkenningspunten, ze geven de buurt karakter. Bomen sparen geeft bij nieuwbouw meteen een leefbare buurt. Mooie bomen in de buurt doen de

'Met jonge bomen duurt het vaak een jaar of twintig voordat een nieuwbouwwijk karakter krijgt, maar met een mooie zware boom is het meteen feest!'

Groenbeheerder Jan Houwer

verkoopwaarde zelfs stijgen. Met jonge bomen duurt het vaak een jaar of twintig voordat een nieuwbouwwijk karakter krijgt, maar met een mooie zware boom is het meteen feest!' (Interview met groenbeheerder Jan Houwer in: [Stadsdeelkrant van Amsterdam Nieuw-West](#) 18-10-1212, p.7)

foto: Nadine van den Berg

Aan de Valtherzandweg in Emmen zijn de bestaande bomen opgenomen bij vernieuwing van de buurt.

Oud concept, nieuw plan

Ondanks het stilvallen van de stedelijke vernieuwing van de **Westelijke Tuinsteden** is het Gerbrandypark stap voor stap opgeknapt, als een van de weinig gerealiseerde projecten in Slotermeer. Bij de herinrichting is recht gedaan aan

het modernistische karakter met de rechte en lange lijnen, vergezichten en 'groene kamers'. Het in loop der jaren dichtgegroeide park heeft zijn openheid terug gekregen, waarmee ook de veiligheidsgevoel werd vergroot. Naast het

bestaande tennisveld en pierenbadje is een grote speelplek en een *cruyff court* gekomen. Het is een levendig park geworden met veel mogelijkheden voor buurtactiviteiten.

Het Gerbrandypark in de Westelijke Tuinsteden heeft zijn openheid terug gekregen, en is verlevendigd.

De meerwaarde van groen

Mien Ruys, een gerenommeerde tuin- en landschapsarchitecte tijdens de Wederopbouw, was ervan overtuigd dat bloeiende planten zorgden voor natuur- en seizoenbeleving bij de mensen. Ze heeft voor de aanleg hiervan nogal eens moeten vechten, aangezien bloeiende planten destijds door enkele gemeentelijke beleidsmakers gezien werden als nodeloze versiering. Hoewel na de oorlog weinig geld beschikbaar was voor de inrichting van het groen, werden desondanks in de plantsoenen en gemeenschappelijke tuinen naast gras, bomen en struiken ook bloeiende vaste planten en heel veel rozenperken toegepast. Vandaag de dag heeft Nederland wederom te maken met beperkte budgetten,

waardoor het behoud van het rijkgeschakeerde groen een flinke uitdaging is. Is een groenstructuur eenmaal verdwenen, dan betekent dit hoogstwaarschijnlijk dat ze voorgoed verloren is. Door verdichting en het omzetten van (semi-)openbaar groen naar privé-tuinen, waarbij ook de kans op visuele afsluiting door schuttingen reëel is, verandert al snel het open karakter.

In de Noordoostpolder was Mien Ruys met Wim Boer de opsteller van het oorspronkelijke Groenplan voor Nagele. Het dorpsbeeld wordt bepaald door woningen met rechte lijnen en platte daken die worden omzoomd door een windsingel van bomen, en middenin een groen en open veld

met kerken en scholen. In de loop der jaren is het open karakter van de heldere groenstructuur aangetast en verrommeld, bijvoorbeeld door de groei van grove bosschages. Door bezuiniging dreigde verdere vershraling. Buro Mien Ruys, het adviesbureau dat het werk van de bekende tuin- en landschapsarchitecte voortzet, stelde een vernieuwings- en onderhoudsplan op 'in de geest van Mien'. De later aangeplante en verwaarloosde bosschages en heesterranden zijn bijvoorbeeld vervangen door onderhoudsvriendelijk gras, waardoor rommeligheid is omgevormd naar rust en openheid. En de bomen en struiken zijn zo gekozen dat de gemeente minder tijd en geld kwijt is aan het onderhoud dan voorheen.

Middenterrein van de Karwijhof in Nagele.

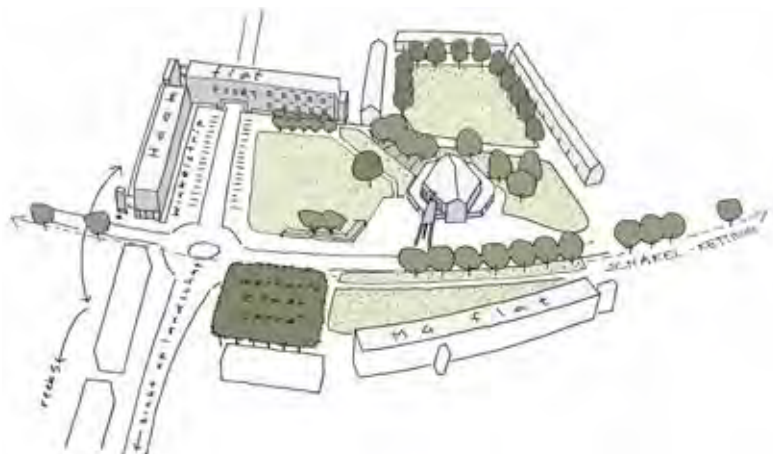
Weloverwogen keuzes

Forse bezuiniging op groenonderhoud in de Maastrichtse wijken heeft geleid tot het onderzoek Groene Ruimte Pottenberg. Kiezen voor karakter, met als resultaat een methode waarmee de gemeente weloverwogen keuzes kan maken bij verbetering en beheer in de wederopbouwwijk .

Na het doen van onderzoek namen landschapsarchitect Jacqueline Verhees en architectuurhistoricus Joosje van Geest betrokkenen mee op veldbezoek. 'Dan ziet iedereen het, begrijpt het en kan het verhaal vertellen van de kernkwaliteiten van de wijk'. Dit draagvlak is heel belangrijk. Het streven was de essentie van de groenstructuur te herkennen, elementen hiervan terug te

brengen en de samenhang te bewaken. Het project dient tevens als voorbeeld voor het ontwikkelen van beheerplannen in andere naoorlogse wijken, in Maastricht en daarbuiten.

Lees hier het essay *Groenbeheer en Wederopbouwvergoed* van landschapsarchitect Jacqueline Verhees. Over haar onderzoek in Maastricht Pottenberg en de winst van het inzetten van historische kennis.

Zelfbeheer

Passend bij het beleid waarin de overheid burgers stimuleert om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun leefomgeving, worden bewoners betrokken bij herinrichtingsplannen en zelfbeheer. In Nagele is in samenwerking met de bewoners de aanplant van een kleurrijke bloemenstrook op de Koolzaadhof

gerealiseerd. Ook is in het dorp een Groenbrigade actief, vrijwilligers die zich vooral bezighouden met het onderhoud van de gevarieerde beplanting van de begraafplaats. In Slotermeer is na afloop van de renovatie van de Wijsgerenbuurt het groen in de hoven opnieuw ingericht, in samenwerking

met de bewoners. Dit heeft onder meer een succesvol moestuinproject opgeleverd, voortgekomen uit een 'geheim' moestuintje van een bewoner dat al twintig jaar op het grasveld lag. Daarmee ligt het beheer van dit hof automatisch bij de bewoners.

De Amsterdamse Wijsgerenbuurt bestaat uit verschillende hoven, waar bij herinrichting zowel bloemenborders als een door bewoners onderhouden moestuin zijn gerealiseerd.

Kleurrijke en goedkope alternatieven

Mien Ruys bepleitte al in de jaren vijftig dat groen noodzakelijk is voor een gezonde leefomgeving, en nu blijkt het ook uit wetenschappelijk onderzoek van Jolanda Maas, werkzaam bij de Vrije Universiteit Amsterdam en het VU Medisch Centrum. In een samenwerking met Buro Mien Ruys is het concept **‘Zorgeloos Groen’** ontstaan dat de bevindingen in de praktijk toepast. Er blijken kleurrijke en goedkope alternatieven voor verloederd gemeentegroen. Enkele projecten zijn inmiddels gerealiseerd, zoals in de **Middachtenstraat in de Nijmeegse wijk Hatert**. Naast de bestaande bomen staan hier nu hagen, heesterranden en bloemborders met vaste planten, rozen en siergrassen met elk een eigen kleurenpalet. Steeds meer gemeenten en

woningbouwverenigingen tonen belangstelling voor het concept. Anet Scholma, directeur van bureau Mien Ruys: ‘Zij zijn verbaasd als blijkt dat wij projecten zo kunnen vormgeven dat de beheerkosten tenminste gelijk blijven en vaak zelfs lager zijn dan bij de oude invulling, en dat dan in combinatie met een aantoonbare gezondere leefomgeving. Het is eigenlijk heel simpel. Een duurzame groene én fleurige leefomgeving met een optimale biodiversiteit verbetert de leefbaarheid van de wijk en daarmee ook de gezondheid en zelfs het gedrag van de bewoners. Want mensen die wonen in een omgeving die zij als prettig ervaren, gaan zich ook prettiger gedragen.’ Bewoners meenemen in de planvorming vergroot deze betrokkenheid nog eens.

‘Zij zijn verbaasd als blijkt dat wij projecten zo kunnen vormgeven dat de beheerkosten tenminste gelijk blijven en vaak zelfs lager zijn dan bij de oude invulling, en dat dan in combinatie met een aantoonbare gezondere leefomgeving.’

Anet Scholma, directeur van bureau Mien Ruys

links Kleurrijke bloemborder in de Middachtenstraat in de Nijmeegse wijk Hatert.

rechts Hof Barnsteenhorst in **Den Haag Mariahoeve**.

Economische meerwaarde

Geregeld wordt gepubliceerd over de meerwaarde van stadsgroen, zoals het artikel **‘De economie van het groen’** in Dagblad De Limburger waarin gesteld werd dat een groene leefomgeving vele miljoenen euro's kan besparen, mits een gemeente zich niet blind staart op besparing van de kosten op korte termijn. Het artikel was gebaseerd

op de **rekenformule TEEB-stad**, ontwikkeld door het Ministerie van Economische Zaken. Factoren als gezondheid, energieverbruik, woningwaarde, sociale cohesie en recreatie en vrije tijd, waar het groen in de wijk invloed op heeft, worden met de tool omgezet in harde euro's. Met als slot-som: ‘Gemeenten, bezint eer ge begint.’

Samenhang bij planning, beheer en uitvoering

De regie over de vormgeving en uitvoering van de groenvoorzieningen was in de wederopbouwperiode stevig in handen van de gemeentelijke diensten. De gemeentelijk plantsoenendienst zorgde vervolgens ook voor het onderhoud van het openbaar groen. Direct rond de bebouwing zoals de geveltuinen, de hoven en binnentuinen lag de verantwoordelijkheid meestal bij de corporaties. Voor het ontwerp en de uitvoering werden gerenommeerde tuin- en landschapsarchitecten ingehuurd, en voor het onderhoud hoveniersbedrijven. In plaatsen als Amsterdam, Rotterdam en Nagele was een groensupervisor in dienst van de gemeente, zoals landschapsarchitecten Jan Bijhouwer en Mien Ruys, die de samenhang bewaakte. Ook werkten architect, stedenbouwer, landschapsarchitect, socioloog en kunstenaar

nauw samen aan de wijk als ‘gesamtkunstwerk’, waarin alle elementen sterk verweven zijn. Tegenwoordig ontbreekt het vaak aan samenhang tussen het groen dat in handen is van verschillende eigenaars, en tussen de verschillende afdelingen bij gemeenten (of daarbuiten) verantwoordelijk voor planning, beheer en uitvoering. Neem als voorbeeld een portieketageflat waar zowel een corporatie als individuele kopers verenigd in een VvE eigenaar zijn, en het beheer van de gemeenschappelijke binnentuin wordt uitgevoerd door een particulier hoveniersbedrijf en de voortuintjes door een ander groenbedrijf. En dan heeft de gemeente nog een rol in het openbare groen in de straat. Goede samenwerking is van grote betekenis voor de toekomst van de naoorlogse wijk. Is de terugkeer van de groensupervisor nodig om de boel bij elkaar te houden?

Bij het onderzoek **Groene Ruimte Pottenberg**. Kiezen voor karakter bleef het niet bij een methode voor het opstellen van een beheersplan. Ook bleek de noodzaak van een **proces-beschrijving**, waarbij de rollen en taken van de verschillende actoren (en onderlinge afhankelijkheden) goed in beeld zijn gebracht. Met deze kennis kan het proces vervolgens zo ingericht worden dat de beleidsmakers en de uitvoerende diensten elkaar blijven treffen bij het werken aan het groen. Ook in Groningen wordt voor de verbetering van de samenwerking bij de vernieuwing van **de Wijert** een procesbeschrijving gemaakt, waarvan het groen onderdeel uitmaakt.

Het park in **Apeldoorn Kerschoten** is ontworpen door landschapsarchitect Robert Boom. Door te spelen met dichte struikgroepen langs de vijverranden is het park niet in één keer te overzien en doet het groter aan.

Hoofdstuk 4

Voorzieningen

De dagelijkse voorzieningen die van meet af aan een centrale rol speelden in de naoorlogse wijken kunnen in veel gevallen een impuls gebruiken. Denk aan een in onbruik geraakt bejaardentehuis en kerk, een schoolplein met hoge hekken afgesloten van de wijk en leegstaande winkels en witgoed-zaken in de winkelplint aan het centrale plein. Toch bieden juist de voor de wederopbouw wijken zo kenmerkende voorzieningen volop kansen voor commerciële en publieke functies, zowel door- gaand gebruik als herbestemming.

De grootschalige uitbreidings- wijken werden vormgegeven volgens de principes van de wijkgedachte en het functiona- lisme: de dagelijkse voorzieningen op loopafstand (winkels, scholen, kerken, medische faciliteiten, buurthuis, etc.) en een royale portie groen in de ruim opgezette openbare ruimte. De voorzieningen werden ontworpen als het brandpunt van de wijk, zowel in de ruimtelijk opzet (centrale ligging, opvallende vormgeving) als in sociaal opzicht (ontmoeting).

linksboven Slotermeerschool aan de Burgemeester Fockstraat in de Westelijke Tuinsteden.
rechtsboven De Christus Koningkerk is een oriëntatiepunt in de wijk Vrieheide, Heerlen
linksonder Woningen met winkels in de wijk Hazenkamp in Blerick (Limburg).
geheel onder In naoorlogse wijken is vaak ook plaats voor stedelijke voorzieningen als een openluchtzwembad en ziekenhuis, zoals hier in het Groningse De Wijert-Noord.

De opgaven voor de voorzieningen in de wederopbouwwijk

Nu, een halve eeuw verder, zijn de condities en de wensen van bewoners en gebruikers veranderd. Voorzieningen zijn leeg komen te staan, opgeheven, of huisvesten functies die niet of slechts in beperkte mate bijdragen aan sociale cohesie en lokale trots. Door bezuinigingen bij de overheid en de strakkere taakinvulling van woningbouwcorporaties wordt er minder regie gevoerd op en geïnvesteerd in publieke voorzieningen en de kwaliteit van de openbare ruimte. Daarbij kent elk type voorziening zijn specifieke uitdagingen.

De zorg wordt steeds meer gedecentraliseerd, zorg en wonen steeds minder geïntegreerd onder één dak aangeboden. Veel zorgvastgoed raakt overtuollig, zoals het bejaardenhuis, bij aanvang een centraal element in veel wederopbouwwijken. De eisen aan woningen veranderen omdat zowel ouderen als mensen met een beperking zo lang mogelijk thuis blijven wonen.

Een deel van de scholen, met name in krimpgebieden, kampt met teruglopende leerlingaantallen. Ook veranderen de gebruikseisen. De schoolgebouwen moeten meerdere functies huisvesten

zoals kinderopvang, maar ook jeugdzorg bij brede scholen. Nieuwe pedagogische inzichten en onderwijskundige eisen vragen om accommodaties als flexibele ruimtes. Vanwege de nodige aanpassingen, de onderhoudslasten en het imago lijkt sloop en nieuwbouw voor veel schoolbesturen de beste optie.

De winkelruimten functioneren niet altijd meer naar behoren, vanwege een overaanbod van locaties en een sterk veranderd winkelgedrag. Daarbij worden er inmiddels andere eisen gesteld aan de bebouwing en openbare ruimte, denk bijvoorbeeld aan de hoeveelheid parkeerplaatsen.

De naoorlogse wijken hebben potentie, zeker ook op voorzieningengebied. De grote hoeveelheid **groen** wordt **gewaardeerd**, de wijken zijn zeer goed bereikbaar, er is veel parkeerruimte, en de **woningen** zijn relatief betaalbaar en lenen zich goed voor transformatie. Jongeren wonen er dan ook graag. Er worden tal van nieuwe ondernemingen gestart en de bewoners van diverse culturele achtergronden klimmen op en blijven graag in hun wijk wonen. Dat geldt ook voor ouderen.

Ondanks de ontkerkelijking, online winkelen en vergrijzing bestaat er nog steeds behoefte aan reuring en ontmoeting in de anders wel al te monofunctionele wijken. Dat geldt voor ouderen die slecht ter been zijn net zo goed als voor de snelle boodschap binnen een druk gezin. Gemeenten en andere betrokkenen staan voor de vraag: hoe houd je de voorzieningen op peil en kun je daarbij gebruik maken van bestaande bebouwing? Hoe kun je op niveau van de gemeentelijke voorraad sturen, eigenaarschap, **draagvlak** en nieuw gebruik bevorderen? De volgende voorbeelden laten zien hoe de voorzieningen die centraal stonden in het oorspronkelijk ontwerp – zorg, scholen en winkels – opnieuw ten dienste van de wijk komen te staan.

Onderin de flat aan het Herderplein in Utrecht **Halve Maan** bevinden zich winkels. Het verdiepte bassin deed in de zomer dienst als speelvijver en in de winter als ijsbaan.

Zorg

In de jaren vijftig introduceerde het Rijk de wet op de Bejaardenoorden, waarmee de kwaliteit en financiering van bejaardenoorden werd geregeld en binnen de verzulde samenleving elke stroming een eigen bejaardenhuis kon realiseren. Zodoende kennen veel wederopbouw-wijken minimaal één maar vaak meerdere verzorgingstehuizen in markante hoogbouw en/of geclusterde laagbouw. Door de dubbele vergrijzing van meer

en oudere senioren zijn deze woonplekken met dienstverlening veranderd in verzorgingstehuizen en later ook verpleegthuizen. Sinds 2012 vindt een herpositionering van dit zorgvastgoed plaats door kabinetsmaatregelen, waardoor overheidsfinanciering van wonen

en zorg gecombineerd is beperkt tot de zwaarste zorgdoelgroepen. Zodoende zijn veel van deze bejaardenoorden leeg komen te staan. Voor wederopbouw-gebieden leidt dit tot zowel een transformatieopgave als de vraag hoe de (senioren)zorg in de wijk te organiseren.

rechts Ouderen ontmoeten elkaar in de collectieve buitenruimte van verzorgingshuis De Drie Hoven in de Westelijke Tuinsteden, jaren zeventig.
onder Bejaardenflat Aldenhof in Maastricht bood ouderen te keuze zelfstandig of verzorgd te wonen, ongeacht hun afkomst. Het gebouw is Rijksmonument.

foto Willem Driepaam

Nieuw gebruik voor leegstaand zorgvastgoed

De fysieke kenmerken van het zorgvastgoed zijn, naast institutionele factoren zoals eigenaarschap en financiering, bepalend voor de (on)mogelijkheden van herbestemming. De vrijgekomen verzorgingstehuizen bestaan doorgaans uit hoogbouw met kleine wooneenheden aan een inpandige gang en grotere collectieve ruimten zoals het voormalig restaurant en de recreatieruimte op de begane grond. Soms zijn de tehuizen gecombineerd met aanleunwoningen in laagbouw. In een [studie](#) die Platform31 in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken uitvoerde, worden vier transformatiestrategieën beschreven waarbij de hoogte van de exploitatiekosten, de aard van de locatie en de staat van het pand zelf bepalend zijn (zie figuur). Naast sloop als optie, of doorontwikkeling tot zwaardere zorg (verzorgingstehuis), kunnen eigenaren kiezen voor het handhaven van de zorgfunctie via een all-inclusive concept: een beschutte woonvoorziening voor 80+ers met ontmoeting en 24-uurs aanwezigheid nabij, bijvoorbeeld maaltijden en activiteiten. Een vierde strategie is functiewijziging. De aard van de gebouwen en units maakt ze met name interessant voor verhuur aan starters, studenten en (arbeids)migranten. Zo zijn in voormalige verzorgingstehuizen koopwoningen, een studentenhotel en een tijdelijke herbestemming tot 'short stay' voor arbeidsmigranten gerealiseerd. Ook is

er het voorbeeld van hybride leegstandsbeheer – wat doe je 'in de tussentijd' wanneer het pand nog deels in oude functie is? Tijdens de gefaseerde verhuizing van oude bewoners van Sint Jacob in Amsterdam laat de zorginstelling geleidelijk studenten instromen die 'maatschappelijke korting' op de huur krijgen waarmee 'buddyschap' tussen jongeren en ouderen wordt gerealiseerd.

Maatschappelijke korting blijkt vaker te worden ingezet, bijvoorbeeld in de Arnhemse wederopbouwwijk Malburgen. Het Bruishuis, een voormalig verzorgingstehuis in een flat van negen etages biedt nu ruimte aan begeleid wonen, pauzewoningen, ontmoetingsruimte,

vergaderfaciliteiten, kantoorruimte, wijkactiviteiten en organisaties als de voedselbank, formulierenbrigade en speelgoedbank. Bewoners van de relatief kleine units, bijvoorbeeld studenten of arbeidsmigranten, kunnen huurkorting krijgen wanneer ze minstens acht uur per maand iets voor de wijk doen, van voetbaltraining tot taalles, van ramen lappen tot tuinieren. Naast herbestemming van een karakteristiek wederopbouw pand draagt de maatschappelijke korting dus bij aan betrokkenheid, ontmoeting, onderlinge binding en (betaalbaarheid van) het voorzieningenniveau. Dit alles geheel in de geest van de [wijkgedachte](#).

boven Strategisch Keuzemodel Zorgvastgoed uit een [publicatie](#) van Platform31, p.12
links Het Bruishuis in de Arnhemse wederopbouw-wijk Malburgen.

Zorgvoorzieningen in de wijk

Ouderen en andere zorgbehoevenden blijven steeds langer thuis wonen. Dit vergt veelal fysieke aanpassingen aan de woning. Mantelzorg en informele zorg worden daarbij steeds belangrijker. De **woningen** moeten niet alleen geschikt gemaakt worden voor de zorgvrager, bijvoorbeeld rolstoeltoegankelijk, maar ook ruimte bieden aan de zorgverlener om hulpmiddelen als bedden en douche goed te kunnen bedienen binnen ARBO-richtlijnen. In de Hengelose wederopbouwwijk Klein Driene wordt gekeken hoe bestaande woningen ‘levensloopbestendig’ kunnen worden gemaakt middels fysieke aanpassingen en de inzet van technologie. In het project wordt daarmee letterlijk invulling gegeven aan het adagium van de **wijkgedachte** ‘van wieg tot graf’. Het leidt tot verrassende inzichten. Zo blijkt een gezond binnenklimaat belangrijker dan comfort. Juist een schommeling in temperatuur is gunstig en dus is volledig isoleren – in ieder geval vanuit gezondheidsoverwegingen – niet noodzakelijk. Nabijheid van ontmoeting(sruimte) en voorzieningen blijken belangrijke randvoorwaarden.

Het langer thuis wonen stelt naast woningaanpassingen ook eisen aan de buurt, met name op het gebied van voorzieningen. Wederopbouwwijken lijken bovenmatig geschikt voor gedecentraliseerde zorg in de wijk: er zijn veel **kleinere, gelijkvloerse woningen**, er zijn ruime stoepen, **groen naast de deur**, en goed openbaar vervoer. Voorzieningen als winkels en de huisarts zijn vaak in de buurt – hoewel lang niet alle buurtcentra nog voorzien in de dagelijkse

behoeften. Een servicepunt zou dit gat kunnen vullen, evenals de activiteiten van een **bewonersbedrijf**. Door de afgebakende woonblokken en buurten binnen deze wijk is er ook de mogelijkheid om als ‘mantelzorger’ nabij de ouders of andere familieleden te wonen zonder elkaar continue tegen het lijf te lopen, een wens die leeft onder bijvoorbeeld immigranten. In het studieproject Wederopbouwwijk Zorgwijk ontwikkelen studenten planologie, zorg en bouwkunde aan de Hogeschool Utrecht gezamenlijk een visie op de toekomst van zorg in de wederopbouwwijken. De zorgopgave en potentie van wederopbouwwijken is ook opgemerkt door Rijksbouwmeester Floris Alkemade. ‘Alles is anders geworden behalve de vorm van onze wijken. Er is sprake van een groeiende groep alleenstaanden, vergrijzing. Virtuele werelden zijn steeds belangrijker, maar er is een reël probleem in onze wijken. Vereenzaming, sociale tweedeling.’, aldus Alkemade tijdens het afsluitende congres Wederopbouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In het najaar van 2016 lanceerde de Rijksbouwmeester de ontwerp-prijsvraag **WHO CARES**, een roep om innovatieve ideeën voor de vergrijzing en de veranderende zorg in de naoorlogse wijken.

Een mooie combinatie waarbij doorgaand gebruik van een verzorgingsflat bijdraagt aan decentrale zorg in de wijk blijkt uit de studie die het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) uitvoert. Rhijndael, een zorginstelling in Alphen aan den Rijn, kan de gemeenschappelijke ruimtes en publieke activiteiten in het

verzorgingscomplex weliswaar niet kostenneutraal draaien maar houdt het desalniettemin in stand, juist omdat de koffieochtenden, bingo en maaltijden goed gebruikt worden door buurtbewoners. De zorgleverancier zet de buurtfunctie ook in om haar naamsbekendheid te vergroten en daarmee haar afzet van de zorgdiensten die ze aan huis levert, zoals maaltijden.

‘Alles is anders geworden behalve de vorm van onze wijken. Er is sprake van een groeiende groep alleenstaanden, vergrijzing. Virtuele werelden zijn steeds belangrijker, maar er is een reël probleem in onze wijken. Vereenzaming, sociale tweedeling.’

Rijksbouwmeester Floris Alkemade

boven Ruilboekencast voor Rhijndael, de zorginstelling die tevens een buurtfunctie vervult in Alphen aan den Rijn.
links De weggeefwinkel in de Pijperflat in Geleen-Zuid zorgt dat buurtbewoners elkaar ontmoeten. Ontwerpprijsvraag WHO CARES roept om innovatieve ideeën voor wijken die te maken hebben met vergrijzing en krimp.

Naoorlogse scholen

Naoorlogse scholen werden niet alleen gebouwd voor de vele kinderen die je kunt verwachten in een nieuwbouwwijk, maar ook voor de 'opbouw van de samenleving'. Volgens de **wijkgedachte** werd het leven in de stad georganiseerd in overzichtelijke 'leefkringen' met bijpassend aantal en type voorzieningen volgens objectieve normen. Hoewel het leven van de mobiele en individualistische mens zich

(tegenwoordig) niet tot de wijk beperkt, blijven de leefkringen heel herkenbaar voor de groeiende actieradius van kinderen, waarbij de buurt past bij de kleutertijd, de wijk bij de lagere school(leeftijd) en het stadsdeel bij de middelbare scholier. De voorzieningen die horen bij de gemiddeld twaalf scholen per wijk, zoals gymzalen, schooltuinen en sportvelden, konden in de avonduren door volwassenen

worden gebruikt. Ook stedenbouwkundig werden de scholen bewust vormgegeven in een 'parkachtige situering' die groen en ruimte aan de wijkbewoners biedt. Inmiddels zijn de meeste **naoorlogse scholen** boekhoudkundig afgeschreven en is een omvangrijk deel gesloopt. Dat sloop veelal niet nodig is, blijkt uit de volgende voorbeelden.

links Openbare basisschool Over de Slinge, gelegen langs het water, in de Rotterdamse wijk Pendrecht.
onder Schoolplein van de Sondorpschool aan de Nobelstraat in Kerschoten, Apeldoorn, ca. 1970.

Waarom wederopbouwscholen behouden?

Waar scholenbouw in de wederopbouwtijd weliswaar top-down maar integraal gebeurde, met aandacht voor ruimtelijke en maatschappelijke samenhang, bestaat nu een fragmentatie van verantwoordelijkheden, belangen en geldstromen. Zo is de gemeente (financieel) verantwoordelijk voor nieuwbouw en het schoolbestuur voor exploitatie en onderhoud. Zodoende is er voor schoolbesturen een financiële prikkel om voor nieuwbouw te kiezen; men verwacht dat de exploitatiekosten dalen en de gemeente (indirect het Rijk) betaalt. De landelijke normvergoedingen voor nieuwbouw zijn echter steeds verder onder druk komen te staan, waardoor op de kwaliteit wordt bezuinigd. Vastgoedbelangen, waaronder meervoudig gebruik in ruimte en tijd, schuren vaak met onderwijsbelangen. Een [essay van Onderzoeksbureau Mevrouw Meijer](#) legt de vinger achter de vele complicerende factoren: risicomijdend gedrag bij aanbestedingen,

langlopende prestatiecontracten voor onderhoud, een veelheid aan betrokken partijen, krappe financiële ruimte en grote kans op juridische escalatie. Dit maakt het lastig om de schoolopgave integraal te benaderen en aandacht te hebben voor de relatie met de wijk en de (ruimtelijke) kwaliteit van bestaande gebouwen. Een deel van de onderwijswereld, wetten, regels en de adviespraktijk zijn dus gericht op nieuwbouw en daarmee op sloop of afstoting. Toch zijn er gegronde redenen om de gebouwen als school te behouden. Qua functionaliteit laat de constructie en indeling zich eenvoudig plooien naar veranderende eisen en zijn de ruime en lichte lokalen superieur aan nieuwbouw. Qua duurzaamheid weegt een betere energieprestatie niet op tegen de milieubelasting van sloop en bouw. Qua cultuurhistorie zijn de scholen een spil in de wijk en plaats van herinnering voor degenen die er opgroeiden. Financieel gezien is [hoogwaardige](#)

[renovatie 10-30% goedkoper dan gelijkwaardige nieuwbouw.](#)

Het hoogwaardig transformeren is naast een technische vooral een ontwerpogave waarbij nieuwe ruimtes als een computerplek op creatieve wijze worden ingepast. Inmiddels zijn instructieve voorbeelden te noemen van getransformeerde wederopbouwscholen.

In de wijk Kruiskamp in Amersfoort is het schoolgebouw van architect D. Zuiderhoek uit 1952 gerestaureerd en onderdeel geworden van een brede basisschool met een wijkfunctie. In [Nagele](#) zijn twee basisscholen ontworpen door Aldo van Eyck bestuurlijk samengevoegd om zo in te spelen op de krimp. [Voor andere voorbeelden zie de Scholenbouwatlas, van Dolf Broekhuizen.](#)

foto Bso de Vlinderstruik

boven In de wijk Kruiskamp in Amersfoort is 'de school op pootjes' uit 1952 in 2010 verbouwd en uitgebreid tot multifunctioneel gebouw De Vlindervallei.
onder Openluchtschool De Appelbergen in Glimmen (Groningen).

foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verenig belangen in ontwerpend onderzoek

Gezien het complexe speelveld met veel betrokkenen is ontwerpend onderzoek een krachtig middel om (ogenschijnlijk) tegengestelde belangen te verenigen en de rijkdom aan transformatiemogelijkheden van de specifieke wederopbouwschool in beeld te brengen. Mevrouw Meijer heeft dit ontwerpend onderzoek, gecombineerd met een intensief en inhoudelijk participatieproces, een tiental keer georganiseerd. Zo ook voor basisschool de Toermalijn in Emmen, een provinciaal monument in een wederopbouwwijk. Na interviews met de betrokkenen wordt een programma van eisen opgesteld en gaan drie architecten aan de slag. De betrokkenen gaan met elkaar in gesprek tijdens een tussenstand en slotpresentatie van de architectonische concepten. Ook worden de alternatieven onderling financieel vergeleken, als ook met een nieuwbouw variant en met de 0-optie waarbij niets wordt ondernomen. Dit proces leidde in Emmen tot drie uiteenlopende en aantrekkelijke voorstellen, waarvan er een gerealiseerd lijkt te gaan worden.

In Haarlem Schalkwijk is dit proces op **wijkniveau** ingezet en de toekomst van 14 scholen in samenhang bekeken. Ook daar bleek dat behoud en transformatie goed mogelijk is, met bescheiden bouwkundige ingrepen en een opknapbeurt voor de omgeving van de school, met name de groenstrook. De totale

Wederopbouwscholen kennen vele transformatiemogelijkheden.

capaciteit kan beter benut worden via een 'stoelendans' tussen scholen die behoefte aan extra of juist minder ruimte hadden. Dit resultaat is verwerkt in het gemeentelijk integraal huisvestingsplan.

 In het **essay** *De school voor kind en gemeenschap* pleiten Wilma Kempinga van Onderzoeksbureau Mevrouw Meijer en Fred Feddes voor behoud, renovatie en transformatie van wederopbouwscholen.

‘Vooral de ‘gewone’ scholen, de werkpaarden van het onderwijsideaal, zijn vogelvrij. Dat komt, wrang genoeg, misschien wel doordat ze nog altijd volop functioneren, en daardoor worden behandeld als utiliteitsbouw in plaats van als erfgoed. Ze worden bij bosjes gesloopt door kortzichtige boekhouders, terwijl de erfgoedsector weifelend terzijde staat.’

Uit: Essay De school voor kind en gemeenschap

Op uitnodiging van Mevrouw Meijer maakte bureau SLA een ontwerp voor de MuWi school aan de Wevelaan in Utrecht.

Naoorlogse winkelgebieden

Iedereen kent ze wel, de winkelstrips in de naoorlogse woonwijken. Veelal kwamen de relatief kleine winkelunits voor in de 'plint' van 🏠 flats of als aparte blokjes middenin de wijk met woningen erboven. Waar deze 🏠 winkelgebieden vroeger het bruisende centrum waren van de buurten en wijken, is nu geregeld

sprake van leegstand en achterstallig onderhoud. Niet alle winkelstrips ondergaan het zelfde lot, het gaat om 400 à 500 winkelstrips die niet goed meer functioneren zoals ze bedoeld waren. Van invloed is het online winkelen, de concurrentie van binnensteden en eisen op het gebied van de openbare

ruimte zoals parkeerplaatsen. Ook 🏠 stadsdeelcentra en complete binnensteden uit de wederopbouwperiode hebben het zwaar. Het is de uitdaging om nieuw programma te realiseren dat de wijk dient en bij de fysieke ingrepen gebruik te maken van de kwaliteiten uit het oorspronkelijk ontwerp.

Foto Museum Hengelo

Foto Chris Booms

links Winkelstrip in Klein Driene.
rechts Winkels aan de Burgemeester de Vlugtlaan in de Westelijke Tuinsteden.

Revitalisatie van winkelgebieden

Sloop en nieuwbouw blijkt om diverse redenen zoals financiën, duurzaamheidsoverwegingen, gefragmenteerd eigendom en gestapelde functies niet makkelijk of wenselijk bij noodlijdende winkelclusters. Hoe kan het oorspronkelijk ontwerp worden ingezet om de fysieke kwaliteit te verbeteren, zowel bij behoud van de winkelfunctie als bij herbestemming?

In de 🏠 binnenstad van Hengelo wordt sinds 2009 het 🏠 instrument puinenregeling ingezet, met als doel de uitstraling te verbeteren en de specifieke wederopbouwkenmerken weer zichtbaar te maken. Een puinencommissie beoordeelt plannen voor eventuele subsidie, tot €10.000 voor gevelverbetering. Inmiddels zijn dertig panden aangepakt. Andere steden hebben dit voorbeeld gevolgd. In Almelo, Dordrecht en 🏠 Nijmegen kunnen pandeigenaren in de binnenstad subsidie krijgen voor gevelverbetering.

Als alternatief voor de geplande sloop is in de Hengelose wijk 🏠 Klein Driene een 🏠 haalbaarheidsstudie gedaan naar de transformatie van het winkelcentrum. Een grondige renovatie met herstel van oorspronkelijke visuele kwaliteiten van bijvoorbeeld de gevels, gecombineerd met herbestemming tot (betaalbaar)

wonen, zorg en welzijn blijkt mogelijk met een relatief lage onrendabele top voor het hele project €400k (€16k per verhuurbare eenheid). Ook in Nagele heeft de gemeente als deel van de integrale visie zich het doel gesteld om het

noodlijdende winkelgebied te verkleinen en zo vitaal te maken. De gerenoveerde Zuiderwinkels zijn eind 2016 opgeleverd. De gemeente zet in op diverse instrumenten zoals een interventiestrategie, 🏠 coöperatiemodel en verevening.

Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Door de recente opknapbeurt is weer nieuw leven geblazen in de Zuiderwinkels in Nagele.

In Hengelo heeft de puienregeling als doel de uitstraling te verbeteren en de specifieke wederopbouwkenmerken weer zichtbaar te maken. Zoals aan de Markt het pand van restaurant Cosa.

Nieuwe buurtfunctie

In de prijsvraag *Werk aan de winkel* deed de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed eind 2014 de open oproep om ideeën over de herontwikkeling van naoorlogse winkelstrips in te sturen. De inzet was niet alleen fysieke herbestemming van een gebouw, maar ook de (nieuwe) rol die deze winkelstrips in de totale opzet van de wijk kunnen spelen en daarmee de wijk toekomstbestendig kunnen maken. Interdisciplinaire teams stuurden bijna honderd ideeën in, waarvan er vijftien nader zijn uitgewerkt. De traditionele winkel-functie is doorgaans verruild voor een multifunctionele ruimte met (een combinatie) van sociaal, cultureel en economisch programma. De wijk wordt daarbij vaak letterlijk binnengehaald. Zo worden in leer- en maakateliers niet alleen scholieren opgeleid maar ook broodjes verkocht aan de buurtbewoners. Ook de achterzijden van de strips worden fysiek aangepakt, bijvoorbeeld via luxe terraswoningen, woon-werkstraten en als werkplaats van onderwijsinstellingen. Het ingezonden concept 'wijkstrip' bood wijkbewoners de

kans de leegstand in de Senecaflat in de **Westelijke Tuinsteden** in te vullen. Met werkplekken en ateliers voor ICT, Doe-Het-Zelf en maak-industrie, maar ook met wijkactiviteiten, koffie-corner of zorg-adviespunt. De wijkstrip is dan niet in bezit van een corporatie of belegger, maar in handen van een wijkonderneming die zorgt voor beheer en onderhoud van de strip, en inkomsten haalt uit verschillende bronnen. De 'wijkstrip' is voorsnog niet gerealiseerd, wel is bij recente renovatie een prominente plek weggelegd voor het Griekse restaurant dat een belangrijke buurtfunctie vervult. Naast goede ideeën gaf de prijsvraag publiciteit aan de opgave en biedt het

gemeenten concrete tips, zoals het flexibel bestemmen van de strips.

Jurylid Rob Soeterboek schrijft in zijn **essay** *De winkelstrip in transitie* over de prijsvraag *Werk aan de winkel* en de ingezonden ideeën.

‘Dat er meer mogelijk is dan met lede ogen leegstand en verloedering aan te zien, is duidelijk geworden. Vanuit het oorspronkelijke idee van de wijkgedachte is er potentie om hier op een vernieuwende manier invulling aan te geven.’

Rob Soeterboek, INretail

De inzending 'De Buurtwinkel als Banenmotor' kreeg de eerste prijs bij de prijsvraag *Werk aan de winkel*.

Hoofdstuk 5

Wederopbouw, een sterk merk

Het jonge erfgoed uit de wederopbouwperiode ontvangt in de afgelopen jaren steeds meer waardering. Een stad, dorp of landschap heeft vele historische lagen waar de Wederopbouw een van is. Het draagt bij aan de identiteit van een gebied. Wederopbouw, een sterk merk. Toch is het bijzondere karakter van de naoorlogse bebouwing en stedenbouwkundige structuren nog niet algemeen bekend en gewaardeerd. 'Onbekend maakt onbemind' leert het spreekwoord ons. Het wordt niet vanzelfsprekend beschouwd als erfgoed, of überhaupt de moeite van het behouden waard. Terwijl hergebruik een goed alternatief kan zijn voor sloop-nieuwbouw. Waarom is het ontwikkelen vanuit de bestaande cultuurhistorische

context voor de wederopbouwgebieden eigenlijk niet net zo vanzelfsprekend als voor de historische binnensteden? De vraag is welke instrumenten kunnen worden ingezet bij het behouden en herontwikkeling van het wederopbouwerfgoed. En wie gaan zich hiervoor inzetten?

De afgelopen jaren heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het wederopbouwerfgoed breed onder de aandacht gebracht van bewoners, bestuurders en lokale erfgoedorganisaties. Na een eerdere onderzoeksfase werd eind 2016 het vierjarig programma Wederopbouw afgerond, onderdeel van de Visie Erfgoed en Ruimte. Dertig wederopbouwgebieden werden geselecteerd,

netwerkbijeenkomsten georganiseerd, 📺 filmpjes gemaakt en publicaties als de *Atlas van de wederopbouw* en gebiedsbrochures uitgegeven. Ook ondersteunde de Rijksdienst 📌 verschillende projecten door het hele land waarin de betekenis van het wederopbouwerfgoed werd verkend. Steeds meer lokale betrokkenen dragen actief bij aan het vergroten van bewustzijn, draagvlak en erkenning. 🗣️ Communicatie, educatie, publiciteit, aanwakkeren van nostalgische gevoelens en trots zijn belangrijke instrumenten gebleken. Pas als mensen het verhaal kennen en de kwaliteiten zien, willen (en kunnen) ze zich er voor inzetten. De Wederopbouw verdient het om gezamenlijk de schouders eronder te zetten.

boven De Noostraat, met zicht op het Dudokplein in IJmuiden.

onder Op excursie in Den Haag Zuidwest.

‘Communicatie, educatie, publiciteit, aanwakkeren van nostalgische gevoelens en trots zijn belangrijke instrumenten gebleken.’

Lokale trots

Na veel negatieve berichtgeving over de wijken, draagt nu juist het wederopbouw karakter bij aan lokale trots. Een groeiend aantal initiatieven laten een positief geluid horen. Met allerlei activiteiten en tentoonstellingen worden door het hele land mensen enthousiast gemaakt voor de wederopbouw, vanuit de gemeente én vanuit de bewoners zelf. De gemeente Rotterdam bijvoorbeeld profileert zich als architectuurstad, waarbij de wederopbouwarchitectuur een grote rol speelt. Iconen als het Groothandelsgebouw en de Lijnbaan, maar ook 'doorsnee-architectuur' van

de **Oostelijke binnenstad** worden aanbevolen aan toeristen. Het particuliere initiatief Platform Wederopbouw Rotterdam levert een actieve bijdrage aan deze *gebiedsbranding*. Op het platform worden foto's en verhalen van (oud-)bewoners gedeeld, en rondleidingen en een educatieprogramma aangeboden. Op tal van plekken in Nederland vinden soortgelijke activiteiten plaats. Zo leidt Architectuurcentrum Aorta geïnteresseerden rond door Utrechtse wederopbouw wijken als **De Halve Maan** en Kanaleneiland. Actieve bewoners in de Hengelose wijk

Klein Driene hebben de soortenrijkdom aan bomen geïnventariseerd en dit 'arboretum' via wandelingen en een *app* bekendheid gegeven. De stad Hengelo heeft bovendien vier jaar op een rij een maand van de wederopbouw georganiseerd. In ruilverkavelingsgebied **Vriezenveen** is een **charme-offensief** gehouden, waarbij diverse communicatieprojecten zijn geïnitieerd. Op een speciale 'Magnoliadag' konden erfeigenaren deze bomen afhalen die oorspronkelijk op elk erf aanwezig waren. Ook toeristen wordt de weg gewezen naar de pareltjes in en om het gebied.

linksboven Voor het eerst naar de basisschool in **Kerschoten**, 1965. Foto is opgehaald uit een foto-project.
rechtsboven De folder *De Weg van de Wederopbouw* biedt informatie over, en wandelroutes langs wederopbouw erfgoed in de regio **Arnhem-Rhenen**.
linksonder Paul Spies, directeur van het Amsterdam Museum, vertelde tijdens cultureel programma Nieuw-West Open over zijn band met het beeld *Constructie met I-balken* in de Westelijke Tuinsteden.
rechtsonder Gids Anne Beeksmas van Platform Wederopbouw Rotterdam tijdens een excursie door de Oostelijke binnenstad.

Bewoners als aanjagers

Bewoners zijn betrokken bij hun wijk. Zij zien de kwaliteiten, en houden geregeld in de gaten dat deze worden gewaarborgd door gemeenten en andere verantwoordelijke partijen. In Amsterdam waren bewoners aanjagers van een groeiende waardering voor de **Westelijke Tuinsteden**. Een bewonerscollectief verzette zich rond de eeuwwisseling tegen grootschalige vernieuwingsplannen in de tuinstad Slotermeer. Zij waardeerden het **wonen** in een **groene omgeving** van licht, lucht en ruimte. Dit bewustzijn groeide door de dreiging van sloop en nieuwbouw. Met behulp van de gemeentelijke dienst Monumenten en

Archeologie werd de gemeenteraad geprikkeld om de cultuurhistorische waarden in het gebied te inventariseren. Dit heeft onder andere geleid tot het 'levende' **Van Eesterenmuseum**, het eerste beschermde stadsgezicht van Amsterdam. Door dit 'buitenmuseum' vinden wandelexcursies plaats, het 'binnenmuseum' biedt ruimte voor exposities en discussieavonden, en een museumwoning laat het wonen in de jaren 50 zien.

Een echte pionier is **Museum Nagele**, dat al sinds 1998 met een vaste expositie de ontstaansgeschiedenis van **Nagele** toont. Bewoners spelen een belangrijke rol in de waardering van dit

modernistische dorp in de **Noord-oostpolder**. Samen met de gemeente, provincie en het Rijk, ondernemers en andere organisaties werken ze aan de **revitalisatie van het dorp**. Vanaf 2009 zijn eerst de ontwikkelmogelijkheden verkend en plannen uitgewerkt. Een gemeenschappelijke visie bepaalt welke plannen prioriteit krijgen en met een kwaliteitsteam wordt bewaakt dat de plannen ook passen binnen het typische karakter van Nagele. Dat de plannen ook daadwerkelijk worden uitgevoerd, is essentieel om de energie van alle betrokkenen vast te houden.

Maak mogelijk en voer regie

Juist in een 'participatiesamenleving' zijn wijkinitiatieven essentieel. Een studie van **TU Delft/OTB** toonde aan dat bewonersbedrijven goed kunnen inspelen op de specifieke behoeften in de wijk. Ze springen in het gat, zowel qua voorzieningen die sluiten ten gevolge van bezuinigingen (bijvoorbeeld buurthuizen, bibliotheken en zwembaden), als niches waar overheid en markt niet op inspeelt (sportvoorzieningen, kinderopvang, het bieden van goedkope

bedrijfsruimten of zelfs zorg). De deelnemende bewoners zijn zelfstandiger en (pro-)actiever dan die in de traditionele bewonersorganisatie die zich vooral begeven in beleidsprocessen. Toch is het veelgevraagd om een vaak klein aantal vrijwilligers de complete organisatie, waaronder de financiële kant, te laten draaien. Dit geldt voor een bewonersbedrijf maar überhaupt buurtinitiatieven. Gemeenten en andere partijen zoals corporaties kunnen hierbij

helpen, bijvoorbeeld door vastgoed beschikbaar te stellen. Ook zijn er instrumenten zoals maatschappelijke korting die actieve deelname bevorderen en belonen. Zo wordt gezamenlijk niet alleen gewerkt aan een wenselijk voorzieningenpeil en herbestemming, maar ook aan de binding en interactie in de wijk. Gemeenten kunnen dus veel overlaten aan bewoners, maar regie blijft essentieel.

Winkelcentrum in **Leidschendam De Heuvel**.

De coöperatie een beproefd concept

Het concept van de coöperatie is een beproefde organisatievorm om gezamenlijk doelen te bereiken die voor een individu onbereikbaar zouden zijn geweest, vooral op het gebied van investeringen. In de wederopbouwperiode zijn vele coöperaties opgericht, waarvan de zuivelcoöperaties de bekendste zijn. Dit beproefde concept krijgt nu een vervolg in de vorm van wooncoöperaties, niet te verwarren met de bestaande woningcorporaties.

Omdat vernieuwing van de naoorlogse wijk Frankendael, ook wel bekend als Jeruzalem in Amsterdam al twintig jaar

op zich laat wachten, hebben bewoners zichzelf georganiseerd. De leden van de [Wooncoöperatie Jeruzalem](#) willen de woningen van eigenaar Rochdale kopen en gezamenlijk opknappen, waardoor ze voor de huidige bewoners toegankelijk en betaalbaar blijven. Of het project kans van slagen heeft, moet nog blijken. Wel is de slagingskans vergroot sinds in 2015 de woonvorm in de nieuwe Woningwet is opgenomen. Hiermee is het makkelijker voor eigenaren om woningen te verkopen aan wooncoöperaties. Ook moet pas bij bezit van 25 woningen verhuurdersheffing worden betaald, dat waren er eerst 10.

Op deze manier valt het bezit van een coöperatie nu sneller onder deze grens. In de praktijk lopen initiatiefnemers nog veel tegen belemmeringen aan. Maar het Friese Jirnsom heeft laten zien dat het kan. De [Doarpskorporaasje Jirnsom](#) beheert nu de eind jaren zestig gebouwde seniorenwoningen, die anders verdwenen zouden zijn. De materie is nog nieuw. Daarom is Platform31 een [landelijk actieprogramma](#) gestart met activiteiten die de zichtbaarheid en bekendheid van wooncoöperaties vergroten, institutionele belemmeringen aanpakken en de wet- en regelgeving verder uitwerken.

boven Actie door de Wooncoöperatie Jeruzalem.

onder De wijk 'Jeruzalem' in Amsterdam, dat in 2010 de eerste wederopbouw-wijk was dat de status Rijksmonument kreeg.

Visie als basis voor samenwerking

De kwaliteit van de wederopbouwgebieden zit in de samenhang tussen stedenbouw, architectuur, openbare ruimte, groen en kunst. Maar dit maakt de gebieden ook kwetsbaar voor versnippering en aantasting van de kwaliteiten. Dit vraagt om aandacht voor de stedenbouwkundige opbouw en openbare ruimte maar ook voor gebouwen en details, zoals materialen en kleuren. Passend bij de Wederopbouw is een integrale gebiedsgerichte aanpak, om het wederopbouwgebied vooruit te helpen. Wie zijn belanghebbenden? Ruimtelijke plannenmakers, cultuurhistorici, stedenbouwkundigen, stadswerken voor beheer en onderhoud van infrastructuur en groen, medewerkers van sociale en economische domein. Maar ook corporaties met veel bezit in de wederopbouw wijken, particuliere woningbezitters, eigenaren en ondernemers in winkelpanden, bewoners, agrariërs, scholen, en talloze andere partijen. Ze spelen allemaal een rol in het toekomstbestendig maken en houden van de ge-

bieden. Pas door het samenbrengen van deze partijen en disciplines wordt uitvoerbaar beleid gemaakt.

Samenwerking tussen verschillende partijen vraagt ook om uitspreken van de gezamenlijke ambities en keuzes. Is er een visie? Een **cultuurhistorisch onderzoek** kan een goede eerste stap zijn. Een architectuurhistoricus en/of een landschapsarchitect kan van hulp zijn om de gebiedskwaliteiten in kaart te brengen. Deze gebiedsanalyse kan samen met de uitgangspunten en de opgave leiden tot interventies die recht doen aan het gebied. Idealiter leidt dit tot een gezamenlijke visie. Een goed voorbeeld is de **landschapsvisie Noordoostpolder**, die Feddes/Olthof Landschapsarchitecten op uitnodiging van de gemeente opstelde. De op hun gebiedsanalyse gebaseerde ingrepen **doen recht aan het karakter van het gebied** dat volledig op de tekentafel is bedacht: van de landschapsinrichting tot aan de bebouwing.

Een voorbeeld van samenwerking tussen verschillende disciplines is het boek *Nieuw-West: parkstad of stadswijk* (Ivan Nio, Arnold Reijndorp, Wouter Veldhuis, Anita Blom, Hein Coumou, Amersfoort 2016). Het boek is resultaat van een interdisciplinair onderzoek naar de Westelijke Tuinsteden Amsterdam. Zowel de ruimtelijke als sociale aspecten van de wijk zijn door de auteurs in samenhang bekeken. Deze publicatie biedt een nieuw perspectief op de naoorlogse stadsuitbreidingen in Nederland, waarbij een groeiende waardering voor het erfgoed weerstand biedt tegen ondoordachte plannen, waarin ruimte is voor planmatige stedelijke vernieuwing en voor de autonome kracht van de stad en haar bewoners.

Deze publicatie biedt een nieuw perspectief op de na-oorlogse stadsuitbreidingen in Nederland, waarbij een groeiende waardering voor het erfgoed weerstand biedt tegen ondoordachte plannen, waarin ruimte is voor planmatige stedelijke vernieuwing en voor de autonome kracht van de stad en haar bewoners.

Geloof in de wederopbouwwijk

Uit de voorbeelden in deze publicatie blijkt dat de wederopbouwwijken kansrijk zijn. Het **🌿 groen** is de ongekroonde koning van de wijken. De groene openbare ruimte vol bloeiende borders, grasvelden en bomen dragen bij aan de gezondheid en het geluk van wijkbewoners. Doorlopende groenstroken verbinden de voortuin met het omliggende landschap. Het is er prettig wonen, zo omringd door licht, lucht en ruimte. De **🏠 woningen** kennen een goede prijs-kwaliteitverhouding voor huurders en kopers, parkeergelegenheid, een gunstige ligging ten opzichte van het centrum en het hoofdwegennet en openbaar vervoer. De woningvoorraad is bovendien gevarieerder dan vaak wordt gedacht, met experimentele woonvormen als de split-levelwoningen, patiowoningen en maisonnettes. Na de nodige opknabbeurt voldoen portiek- en galerijflats prima, ze voorzien in een behoefte. En ze zijn flexibel genoeg voor eventuele transformatie, van het aanhangen van balkons tot samenvoegen van woningen of juist verminderen van bouwvolume. Gezinnen vinden

hun geluk in de eengezinswoningen, met tuin. En dat menig naoorlogse woning beperkt van omvang is, en gelijkvloers, biedt mogelijkheden voor senioren en studenten, waarmee een gemêleerde wijk kan worden bevorderd. Leegstaande maatschappelijke ruimten zoals verzorgingstehuizen nodigen uit tot buurtactiviteiten, vanuit een zorginstelling of een **👥 bewoners-bedrijf**. De oude **🎒 scholen** blijken niet alleen qua functionaliteit bestand tegen onderwijsveranderingen, maar hebben ook superieure klaslokalen in termen van licht, hoogte en omvang en binnenklimaat – weliswaar door ouderwets de ramen te openen, wat gezonder kan blijken dan dure, snel verouderde of achterhaalde installaties. Bovendien is de ruime opzet van school, schoolplein en groenstrook onder de huidige vastgoedcondities niet te evenaren op een nieuwe locatie, zowel nieuwbouw als in de bestaande stad. De (stedenbouwkundige) kenmerken van de wijk hebben potentie voor dat gecentraliseerde zorg en wijkdienstverlening. Ook de winkelstrips bieden mogelijkheden, aan klein-

schalige bedrijvigheid of aan grote voorzieningen zoals supermarkten door het samenvoegen van naastgelegen ruimten. Het feit dat ze niet gesloopt kunnen worden wanneer de woningen erboven goed gebruikt worden maakt dat er volop ruimte is voor maatschappelijke functies. Al met al bieden juist deze typische wederopbouwkenmerken vele kansen. Bewoners geloven in de toekomst van deze wijken.

‘Al met al bieden juist de typische wederopbouwkenmerken vele kansen. Bewoners geloven in de toekomst van deze wijken.’

Spelende kinderen in de groene openbare ruimte in **📍 Den Haag Mariahoeve**.

Essays

Essay 1 **De wijkgedacht als essentie**

Essay 2 **Kansrijke Wederopbouwflats**

Essay 3 **Groenbeheer en Wederopbouwerfgoed**

Essay 4 **De school voor kind en gemeenschap**

Essay 5 **De winkelstrip in transitie**

De wijkgedachte als essentie

Anita Blom, senior specialist Wederopbouw
bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

the neighbourhood-unit'

De theorie van de wijkgedachte is ontwikkeld door enkele Angelsaksische denkers en sociaal hervormers, aan beide zijden van de Atlantische oceaan. De Engelsman Ebenezer Howard introduceerde in de publicatie *Garden Cities of To-morrow* (1898) het concept van de 'tuinstad' als een instrument voor het stichten van complete, stedelijke gemeenschappen in landelijke omgeving. Zijn ideale stad had geen stenen maar een groen hart, met aan de rand de publieke functies. De omliggende woonbebouwing was door radiaalwegen, een ringweg en een ringspoor ontsloten. De studie 'the neighbourhood-unit' van de Amerikaanse socioloog en planoloog Clarence Perry (1929) gaat in de op de wijk. Perry zag de wijk als een zelfstandige ruimtelijke eenheid die een samenhangende gemeenschap herbergt. De omvang van de wijk werd bepaald, winkelcentra verspreid over de wijk, en heel belangrijk: in het centrum voorzieningen die de gemeenschap fysiek en sociaal-maatschappelijk representeerden.

De massa-mensch in de groote stad

In het net bevrijdde Nederland luidde de socioloog Sjoerd Hofstra in 1946 in het tijdschrift Volkshuisvesting en Stedebouw de noodklok. 'De groote stad, zooals die thans is, mist de beslotenheid, de vertrouwde sfeer, waarin de mensch zich volledig

links Het schema van de Engelse tuinstad, van Ebenezer Howard.
rechts Het schema van de Nederlandse wijkgedachte beeld Katholiek Bouwblad 1947.

thuis voelt. Zoo ontstaat dan de massa-mensch, die aansluiting zoekt bij zijn medemenschen in gezelligheid, partijtjes, allerlei vormen van oppervlakkige vermaken. Hij bloeit in café's en restaurants, in dancings, in het veelvuldig samenzijn in meetings en vergaderingen. Hij heeft een afkeer van alleen-zijn, van stilte ook. Vandaar dat hij graag is opgenomen in een niet-ophoudende stroom van oppervlakkige gesprekken of hij laat de radio, dit speeltuig van groote menschen, de gevreesde stilte verdrijven met geluiden, waar hij nauwelijks naar hoort. Deze massamensch komt voor in alle standen en klassen.' Het idee leefde dat de stad te onoverzichtelijk was om in te wonen. Die kon dus beter uitgebreid worden met een netwerk van buurten, die samen wijken vormden. In zo'n gelede stad kreeg iedere gemeenschap dagelijkse voorzieningen op loopafstand, zoals de bakker, school, dokter, speelterrein en een wijk- en kerkgebouw. Een soort wijkgedachte dus. Deze stadsvorm zou 'het leven van de mensch op een hooger sociaal en cultureel plan brengen'.

Wijken begrensd door groen

Als concept kreeg de wijkgedachte in Nederland al voor de Tweede Wereldoorlog bekendheid. Stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren borduurde in de jaren twintig voort op het tuinstad-idee in een groot uitbreidingsplan voor Amsterdam. Volgens functionalistische principes werden wonen, werken, verkeer en recreatie geordend en meestal van elkaar gescheiden. Uiteindelijk zal dit tijdens de Wederopbouw leiden tot de realisatie van uitbreidingswijken, waaronder de [Westelijke Tuinsteden](#). De tuinsteden functioneren als zelfstandige wijken, van elkaar gescheiden door groen. In de oorlog is de wijkgedachte uitgewerkt door de studiegroep Bos en beschreven in *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). Ook landschapsarchitect Jan Bijhouwer onderschreef de wijkgedachte. Zijn [inaugurele rede](#), uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Landschapsarchitectuur aan de Landbouwhogeschool in Wageningen in 1947, was speciaal aan dit thema gewijd. Groen moest de buurten, wijken en stadsdelen begrenzen om zo als sociaal-ruimtelijke eenheden herkenbaar te zijn. Samen met de bekende tuin- en landschapsarchitecte Mien Ruys schreef hij in 1960 het boekje *Leven met groen, in landschap, stad en tuin*. Hierin benadrukken ze het belang van de landschapsarchitect, in de stedenbouw in het algemeen en voor de wijkgedachte in het bijzonder.

Woongemeenschap

Het sociale ideaal om bevolkingsgroepen te mengen is door de socialistische architect Lotte Stam-Beese vertaald naar een stedenbouwkundig model. Volgens haar principes is de Rotterdamse wijk Pendrecht tot stand gekomen, en later [De Wijert-Noord](#) in Groningen. Hier zijn buurten opgebouwd uit 'wooneenheden' van laag- en middelhoogbouw die zich herhalen. Binnen zo'n repeterende compositie is ruimte voor eengezinswoningen, etagewoningen of een combinatie van beide. Dit betekende in sociaal opzicht dat de stedelijke diversiteit aan grote en kleine gezinnen, oude en jonge mensen samengebracht zou worden in een woongemeenschap.

links Wooneenheid van laag- en middelhoogbouw in de Rotterdamse wijk Pendrecht.
rechts Maquette van een wooneenheid in De Wijert-Noord, ca. 1960.

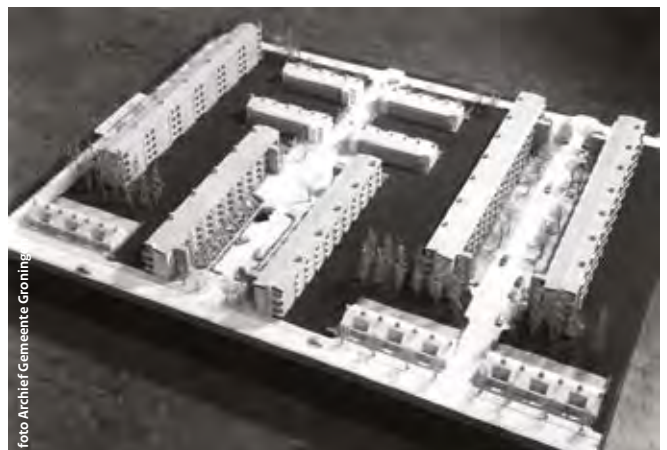

foto Siebe Swart

Bouwen voor de buurt

Medio jaren vijftig zette een nieuwe generatie architecten en stedenbouwkundigen, zoals Aldo van Eyck en andere leden van Team X, zich af tegen grootschalige stadsuitbreidingen. De aandacht verschoof vanaf de jaren zeventig naar de stadsvernieuwing in de stadscentra en oude volkswijken als het Bickerseiland en de Dapperbuurt in Amsterdam. De buurtbewoners kwamen in verzet tegen de grootschalige sloop die vaak gepaard ging met nieuwbouw die voor hen onbetaalbaar was. Net als bij de sociaal ingestoken wijkgedachte werd gemeenschapsvorming beschouwd als de basis voor het bouwen aan een rechtvaardige samenleving. Bewoners kregen hier ditmaal een grote rol in toebedeeld in de planvorming voor de herontwikkeling van de buurt. ‘Bouwen voor de buurt’, luidde het credo.

Stedelijke vernieuwing

Na de stadsvernieuwing, gericht op de vooroorlogse woningbouw, ontstond in de jaren negentig een hernieuwde aandacht voor de naoorlogse wijken. Met stedelijke vernieuwing als semi-permanente beleidsopgave moest differentiatie van woningtypen zorgen voor meer menging van bewoners. Dus geen homogene wijken gedomineerd door woningen in de sociale huurklasse, maar wijken waar diverse bevolkingsgroepen in verschillende type woningen door elkaar wonen. In de praktijk betekende dit vervanging van sociale huurwoningen door duurdere koopwoningen. Deze wijkaanpak is niet zaligmakend gebleken. Dat integratie via differentiatie zou verlopen weersprak socioloog Willem Duyvendak al eind jaren negentig: ‘Cohesie blijkt zich vooral te ontwikkelen tussen gelijkgezinden en gelijkgestemden. Voor de stijgers en blijvers in de buurt zelf zijn echter de sociale verbanden wel van belang.’ De laatste jaren stimuleert de overheid burgers om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun leefomgeving. Participatie en eigen kracht zijn sleutelbegrippen geworden. De kleine schaal van de wijk en de buurt speelt hierin een rol.

 De geborgenheid van de directe leefomgeving blijft van belang. Lees hier hoe een hernieuwde wijkgedachte kan bijdragen aan de ontwikkeling van de naoorlogse wijken, geschikt voor de veranderde maatschappij.

Sloop in de Schubertstraat
in Klein Driene,
Hengelo.

Kansrijke Wederopbouwflats

Gert Jan te Velde, Vanschagen Architecten

Wederopbouwflats bieden vele kansen voor een hoogwaardige woonkwaliteit. Je moet die kansen wel kunnen en willen zien. Sloop is onnodig, maar een onachtzame renovatie komt de kwaliteit van de flats ook niet ten goede. Met een paar goed gekozen voorbeelden maak ik duidelijk wat de kansen van wederopbouwflats zijn en hoe deze in een zorgvuldige renovatie zijn te benutten. Daarmee leidt een zorgvuldige renovatie tot behoud van waardevol cultureel erfgoed.

In het kader van de programmalijn Wederopbouw van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hield ik in september 2012 een inleiding onder de titel “waarom sloop van wederopbouwflats niet nodig is”. Sloop van wederopbouwflats was toen een actuele dreiging. Als we nu, nog maar vier jaar later, om ons heen kijken, zien we dat kantoor- en bedrijfsverzamelgebouwen uit de wederopbouwperiode in het centrum van Rotterdam en bijvoorbeeld schoolgebouwen uit deze periode in het hele land met sloop bedreigd worden. Maar wederopbouwflats? Mwah....

Nu de rol van de grooteigenaren van de wederopbouwflats, de corporaties, met o.a. de nieuwe woningwet totaal is veranderd, is de sloopdreiging voor een deel verdwenen. Sloop en vervanging door nieuwbouw is voor corporaties een stuk minder aantrekkelijk geworden, omdat de nieuwbouw voor het grootste deel in de sociale sector gerealiseerd moet worden. Bij nader inzien blijken de wederopbouwflats een prima woonproduct waar woningtechnisch en bouwfysisch wel wat aan te verbeteren valt, maar waarvoor je ze nou ook weer niet meteen hoeft te slopen. Alleen bij een enorme onderhoudsbehoefte is sloop nog een te overwegen alternatief. De grootste dreiging vanuit cultureel perspectief lijkt daarmee niet meer de sloop, maar eerder een onachtzame verduurzaming of onderhoudsbeurt. Drie voorbeelden uit de praktijk van **Vanschagen Architecten** laten zien dat dit geen dreiging hoeft te zijn. Voorwaarde is dat de verduurzaming, de verhoging van de woonkwaliteit en het technisch onderhoud als een integrale ontwerp-opgave wordt gedefinieerd en aangepakt.

Klarenstraat, Amsterdam-Slotervaart

De Klarenstraatflat is de laatste overgebleven flat van een gesloopte buurt in Amsterdam-Slotervaart. De flat is door de oorspronkelijk eigenaar woningcorporatie De Alliantie bestemd voor verkoop. Via een collectief particulier opdrachtgeverschap is een grote mix aan woningtypen gerealiseerd (variërend van 50 tot 200m²) in dit ruime, maar eenvormige casco (allemaal woningen van 75m²). Een groep kopers heeft het casco gekocht van de corporatie en gezamenlijk opdracht gegeven aan een aannemer om gevel, dak, portiek, entree en verticaal leidingwerk te renoveren en constructieve aanpassingen te doen. Daarna heeft iedere koper individueel zijn eigen woning afgemaakt, hetzij via doe-het-zelf hetzij via een kleine aannemer. Dit kon eenvoudig gerealiseerd worden vanwege het ruime casco en

vanwege doorbraken in wanden en vloeren om woningen en/of ruimten horizontaal en verticaal te koppelen. Met relatief eenvoudige ingrepen is op initiatief van de kopers voor de woningen een label A (oorspronkelijk gemiddeld E) gerealiseerd: goede beglazing in nieuwe kozijnen, isolatie van begane grondvloer, dak en kopgevels, koudebrugonderbreking ter plaatse van vloer- en wandranden en plaatsing van pv-panelen voor zonne-energie op het dak. De oorspronkelijke karakteristieken van beton- en kozijnengrid in de architectuur van Groosman zijn behouden en in een hedendaagse vorm vertaald, inclusief toegevoegde balkons. Het gebouw is in 2015 opgeleverd en heeft de Amsterdamse Architectuur Prijs (AAP) 2015 gewonnen.

boven Klarstraat in
Amsterdam, ca. 1965.
onder Klarstraat, 2015.

Pearsonlaan en Spaaklaan, Utrecht Kanaleneiland-Noord-Noord

Kanaleneiland-Noord-Noord was al jaren onderwerp van studie, waarbij de bestaande buurt moest wijken voor een sterk verstedelijkte en duurder woon- en werkbuilt. Begin 2013 heeft eigenaar Mitros samen met ontwikkelende bouwer Hurks ingezet op een mix van aanbod voor de huidige bewoners (voor sociale en deels middeldure huur) en nieuwe bewoners (middeldure huur en koop). Met beperkte middelen moeten de flats bouwfysisch, bouwtechnisch en programmatisch up-to-date worden gebracht. Hierbij speelden de oorspronkelijke karakteristieken van de gebouwen zoals metselwerk borstweringen een belangrijke rol, ondanks het feit dat deze in het verleden al deels onder een dikke laag isolatie waren verdwenen. Minerale steenstrips, het verbeteren van de portiekentrees en het terugbrengen van Franse balkons zijn ingezet om toekomstbestendige kwaliteit te realiseren met respect voor het verleden. Op de begane grond zijn de bergingen en garages vervangen door woningen met voordeuren aan de straat en toegang tot de tuinen aan de achterkant voor een hogere woon- en straatkwaliteit met meer “ogen op de straat”.

Het benutten van de bestaande kwaliteiten was zowel pragmatisch, want het goedkoopst, als ideëel, om de samenhang in de buurt te bewaren ondanks het gedifferentieerde programma. De uitvoering is gestart in 2015, inmiddels zijn drie van de acht gebouwen aangepakt. De resterende blokken worden de komende jaren aangepakt.

linksboven Pearsonlaan in Utrecht, ca. 1965.
rechtsboven Pearsonlaan, 2015.
linksonder Spaaklaan, ca. 1965.
rechtsonder Artist impression Sparklaan.

Senecaflat, Amsterdam-Slotermeer

De Senecaflat stond op de nominatie voor sloop en nieuwbouw. Anno 2014 bleek dit financieel onaantrekkelijk geworden voor eigenaar Stadgenoot. Via een biedingsproces heeft ontwikkelaar Holland Housing Fund het gebouw overgenomen met het beste bod en het beste plan: herontwikkeling tot middeldure huur in combinatie met beperkt bedrijfsonroerend goed aan het Confuciusplein en vergroting van het woonoppervlak door omzetting van vierkante meters berging op de bovenste verdieping en bedrijfsonroerend goed op de eerste verdieping en aan de achterzijde in woonruimte. Het succesvolle Griekse restaurant is tijdens de renovatie in één keer doorgeschoven, zodat deze zonder onderbreking kan blijven door werken. Bij de upgradering van de woningen is het oorspronkelijk beeld leidend geweest. Ook hier weer een combinatie van opportuniteit en overtuiging. Opportuniteit, omdat gevelisolatie aan de binnenzijde eenvoudiger en goedkoper is dan aan de buitenzijde; overtuiging omdat de oorspronkelijke architectuur naar ontwerp van Bodon fantastisch van kwaliteit was.

Het idee achter de aanpak heeft de tweede prijs gewonnen in de RCE-prijsvraag 'werk aan de winkel'; de transformatie is medio 2017 afgerond.

boven Senecaflat in
Amsterdam, ca. 1965.
onder Artist impression
Senecaflat.

Tot slot

Een bedachtzame renovatie van wederopbouwflats begint met het kunnen en willen zien van de kwaliteiten en kansen die deze architectuur biedt. Een goed voorbeeld is Amsterdam. De gemeente heeft de gebouwenvoorraad uit de wederopbouwperiode ‘geordend’ in vier ordes, waarbij per orde in de Welstandsnota wordt aangegeven hoe daar in een renovatie mee omgegaan wordt. Momenteel wordt dit beleid nog verder geëxpliciteerd als het gaat om verduurzaming. Een dergelijke ordening is een objectieve maatstaf in het bepalen van de architectonische en cultuurhistorische waarde en geeft helderheid voor de betrokken partijen.

Een zuivere restauratie van de oorspronkelijke kwaliteiten is bij aanpak van wederopbouwflats geen optie vanwege de bouwfysische, bouwkundige en woontechnische eisen die we tegenwoordig stellen aan woningen. Dat betekent niet dat we alle kwaliteiten van de wederopbouwflats meteen overboord moeten gooien. Een herwaardering of herinterpretatie van de wederopbouwkwaliteiten leidt tot uitstekende resultaten met een goede samenhang tussen culturele, woning-, technische en bouwfysische kwaliteit.

Het architectonisch ontwerp is in deze herwaardering of herinterpretatie, hoe bescheiden ook, onmisbaar, ten eerste om de kwaliteiten op te sporen en (weer) zichtbaar te maken, ten tweede om integrale oplossingen te ontwikkelen voor de uiteenlopende opgaven en ten derde om de oorspronkelijke kwaliteit in bouwkundige details te vertalen naar hedendaagse eisen van gebruik, bouwfysica en comfort en tegelijkertijd recht te doen aan de oorspronkelijke kwaliteiten.

De beweging die woningcorporaties nu maken in hun benadering van het vastgoed uit de wederopbouwperiode is hoopgevend: het uitgangspunt wordt minder een vooropgezet programma, maar eerder een aanpak die vertrekt vanuit de kansen en kwaliteiten van het gebouw. Dat is simpelweg kosteneffectiever. En dus ook beter voor behoud van het erfgoed.

 Lees verder over verschillende soorten aanpassingen van de naoorlogse woningvoorraad.

Groenbeheer en Wederopbouw erfgoed

over de winst van het inzetten van historische kennis

Jacqueline Verhees, Verhees voor Landschap

Ruimte, erg veel ruimte, daaraan herken je de woonwijk uit de tijd van de Wederopbouw. Vaak is er zelfs te veel ruimte. Dat droeg bij aan een negatieve reputatie. Wederopbouwijken zijn lange tijd verguisd; alom klonk er een roep om verdichting, om het volbouwen van de overvloed aan ruimte. Inmiddels heeft er een kentering plaatsgevonden: die ruimte, en met name het groen daarin, vertegenwoordigt een duurzame cultuurhistorische en economische waarde.

Je mag verwachten dat bij het groenbeheer wordt ingezet op het koesteren van dit kapitaal, dat na ruim een halve eeuw tot wasdom is gekomen. De praktijk wijst echter anders uit: erfgoedkwaliteiten spelen meestal geen rol bij beheer en onderhoud. Vaak verdwijnen ze daarmee onopgemerkt en ongewild, veelal door een tekort aan kennis.

In gezamenlijke opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Gemeente Maastricht onderzochten [Jacqueline Verhees](#) en Joosje van Geest hoe erfgoedkwaliteiten beter kunnen worden benut bij het groenbeheer in deze wijken. De Maastrichtse parochiewijk [Pottenberg](#), in 2013 door RCE aangewezen als Wederopbouwgebied van nationaal belang, fungeerde als testcase. Daarbij is een oplossingsgerichte aanpak ontwikkeld, plus gereedschap dat ook in andere situaties bruikbaar is.

Bijzonder en kwetsbaar groen kapitaal

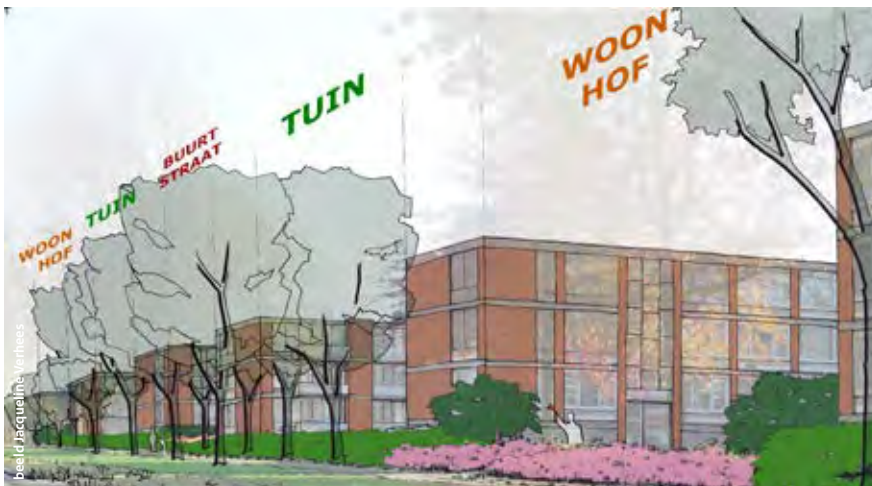
Wat maakt het groen in de naoorlogse wijken zo bijzonder? Het is, behalve inrichtingselement en stoffering, een cruciale bouwsteen van de ruimte, samen met de harde componenten. Bebouwing, groen (water) en wegen vormen een zorgvuldig samengestelde ruimtelijke totaalcompositie die van hoofdlijn tot in detail is doordacht. Daarom wordt voor deze wijken, met in dit geval Pottenberg als fraai voorbeeld, wel de term 'Gesamtkunstwerk' gebruikt.

De groene ruimte in de wijken is ook kwetsbaar. Vaak is oorspronkelijke beplanting vervangen, verwijderd of veranderd, waardoor de typische ruimtelijke werking niet meer zichtbaar is, niet langer op waarde geschat kan worden, en dus verdwijnt. Naoorlogse wijken verliezen zo aan karakter; groen in de stad wordt eenvormiger. Dat is niet nodig wanneer groene erfgoedkennis op de juiste manier wordt ingezet: als positieve, onderscheidende kracht bij nieuwe ontwikkelingen.

De Terra Cottalaan: groene loper vanuit het hart van Pottenberg naar het landschap.

Woonblokken, groene kragen en boomgroepen vormden een ritmische reeks. Van dat samenspel, karakteristiek voor de radiale lijnen, is weinig over. De helft van de bomen & kragen liggen op corporatieterrein, de andere helft is openbaar gebied. De corporatie stelt een gezamenlijke herstelplanpak voor.

De groene ruimte van Pottenberg

Het groene erfgoed van Pottenberg kon worden ontrafeld met behulp van de originele ontwerpen, van de hand van landschapsarchitect Jan Vallen. Het Gesamtkunstwerk Pottenberg, teamwerk onder leiding van de stadsarchitect Frans Dingemans, blijkt nog steeds te passen ‘als een comfortabele jas’, in het dagelijks gebruik van alle bewoners, bezoekers en passanten. Tegelijkertijd ademt de wijk tot in de haarvaten de ligging tussen stad en landschap. Cruciale vragen: hoe zit die zo vanzelfsprekende ruimte in elkaar? Hoe zijn de verschillende onderdelen op elkaar afgestemd?

Het resultaat is gedocumenteerd in [De groene ruimte van Pottenberg; kiezen voor karakter.](#)¹

tekening Franz Ziegler

beeld Jacqueline Verhees

beeld Jacqueline Verhees

beeld Jacqueline Verhees

beeld Jacqueline Verhees

beeld Jacqueline Verhees

linksboven Pottenberg als deel van een krans van parochiewijken
middenboven ruimtelijke structuur van Pottenberg: de radialen zijn opgespannen tussen stad en landschap; de ringen verbinden de onderdelen.

rechtsboven montage op basis van de oorspronkelijke ontwerptekeningen.
linksmidden doorkijk richting landschap: zicht op de zonnige zuidhelling van de Dousberg.

rechtsmidden doorkijk op het wijkhart met de poort richting de oude-stad-in-het-dal.

onder Dit informele doorsteekje is de belangrijkste voetgangersroute in de wijk. Het verbindt op een terloopse manier wijkhart en buitengebied. Het lijkt vanzelfsprekend, maar beplanting en gebouwen vormen een rijk gelaagde en zorgvuldig uitgebalanceerde compositie. Hierin schuilt het verhaal van de bijzondere locatie: wonen tussen de stad in het dal en het landschap op het plateau.

¹ De groene Ruimte van Pottenberg – kiezen voor karakter. Jacqueline Verhees en Joosje van Geest (maart 2015)

De historische kenmerken zijn te herleiden tot vijf principes:

- 1 Het samenspel van groen, verkaveling en infrastructuur kent een logische structuur van ringen en radialen, ontleend aan de kransvormige opzet van de parochiewijken.
- 2 De structuur kent een hiërarchische opbouw: van klein naar groot zijn ruimtes 'doorgekoppeld': van de voordeur tot het landschap buiten de stad.
- 3 Kenmerken van de topografie, zoals het reliëf, zijn op alle schaalniveaus met grote precisie benut.
- 4 Groen en gebouwen maken niet alleen ruimtes, ze zijn ook decor van de beweging van alle gebruikers. Er is dus een dynamisch samenspel tussen groen en gebouwen.
- 5 De beplanting is steeds afgestemd op de plek als deel van het grotere geheel. Ze reageert op de architectonische kenmerken van de bebouwing. 'Eenheid in verscheidenheid' was het motto van Jan Vallen.

Als de principes duidelijk zijn en de rol van het groen begrepen is, is de beplanting op waarde te schatten en zijn spelregels op te stellen voor een zorgvuldiger omgang. Zo is bijvoorbeeld voor Pottenberg een **bomentaal** ontwikkeld.

Spelers, opgaven, aanpak

In elke gemeente zijn veel partijen betrokken bij het groen, met ieder een eigen doel. Afstemming tussen de diensten en met overige betrokkenen zoals woningbouwcorporaties en bewoners, is niet vanzelfsprekend. De hier genoemde spelers zullen ook voor andere gemeenten herkenbaar zijn.

- De Dienst **Beleid en Ontwikkeling** regisseert de ontwikkeling van de wijken. Beleid zoekt naar instrumenten om 'groen' kwantitatief en kwalitatief beter te borgen. Het voornemen bestaat om een Groenstructuurplan op te stellen. De afdeling Ruimte is opdrachtgever van Stadsbeheer voor het dagelijkse beheer en onderhoud.
- De Dienst **Stadsbeheer** voert uit op basis van dienstverleningsovereenkomsten. Maastricht heeft een eigen onderhoudsploeg en zet werk uit bij andere partijen. Er zijn voor bestaand groen geen beheervisies of beheerplannen. Die worden gemist, onder andere om meerjarenbegrotingen beter te kunnen onderbouwen.
- Er zijn twee **corporaties** in Pottenberg. Hun focus ligt op het beheer van de woningvoorraad. Er is nauwelijks groene kennis in huis en het onderhoud van de buitenruimte is uitbesteed. Tot nu toe vindt er geen afstemming plaats met de gemeente over het groenonderhoud.

Er ligt een concrete opgave: *Mijn Groen Maastricht* (burgers nemen een deel van het openbaar groen onder hun hoede) in combinatie met *Omvormen en Vervangen*, het vernieuwen c.q. verwijderen van plantsoenen met als opdracht om 10% te bezuinigen op het onderhoud.

Voor Pottenberg is gekozen als kern van de aanpak het samenbrengen van kennis: erfgoedkennis, ruimtelijke kennis en technische kennis van beplantingen. Plus: de koppeling met actuele vraagstukken in het groenbeheer. Essentieel daarbij is dat alle betrokkenen 'de taal van het "kunstwerk" leren verstaan en elkaar verstaan'. De kennis over Pottenberg danken we aan de beschikbaarheid van historisch bronmateriaal. Maar ook zónder oorspronkelijke ontwerpen is inzicht in de erfgoedkwaliteiten mogelijk. Er is immers de laatste tijd veel kennis opgebouwd over groen in de naoorlogse wijken; en natuurlijk was er sprake van verwantschap in ontwerpmiddelen bij de landschapsarchitecten uit die periode.

De input van het gidsteam werkt stimulerend en integrerend. Essentieel is de ruimtelijke invalshoek en een veelzijdige competentie op het vlak van cultuurhistorie, landschapsarchitectuur, stedenbouw, architectuur en inrichting buitenruimte.

Bij het kijken-in-de-keuken in Maastricht is een logboek bijgehouden. Daarmee is het proces geëvalueerd en een breder toepasbaar stappenplan opgesteld: [Het Groene Erfgoedwerkplan](#). In essentie gaat het om kennis over, waardering van en omgang met erfgoedkwaliteiten. Het werkplan vertaalt dit in vijf stappen.

De vijf stappen van het groene erfgoedwerkplan

1 START UP (urgentie benoemen / enthousiasme creëren)

- 1 startgesprekken
- 2 quickscan
- 3 gezamenlijke start

2 KENNIS VERGAREN

ERFGOED

- oorspronkelijke ontwerpen
- gerealiseerde plannen
- gedachtengoed (groen en rood)

DE STAND VAN HET GROEN

- actuele situatie
- groenstructuur
- beplantingselementen
- functioneren
- eigendom / beheersituatie

wat is er veranderd

3 ANALYSEREN + UITWISSELEN (het kunstwerk verstaan en elkaar verstaan)

analyseren van de oorspronkelijke GROENKARAKTERISTIEKEN

- 3 schaalniveaus (stadsdeel/wijk/buurt)
- samenhang (verkaveling/infra/groen&water)

onderzoeken sterktes en zwaktes HUIDIGE GROENSITUATIE

dat leidt tot >>

- GROENE BOUWSTENEN
- RUIMTELIJKE STRUCTUUR

4 WAARDEREN (waarden onderzoeken en gezamenlijk vaststellen)

nb: begint al tijdens stap 3

groene bouwstenen en ruimtelijke structuur

veranderingen

sterktes en zwaktes huidige groen

huidige / toekomstige opgaven

resultaat: gedeelde waardering KERNKWALITEITEN in termen van: kenmerkende structuren en dragende elementen

5 OPSTELLEN AGENDA / ACTIEPLAN

- wijkgroenbeheerplan
- beheervisies en -plannen groengebieden
- implementatie erfgoedlaag in generiek beheer
- organiseren van afstemming

hierbij betrekken: huidige / toekomstige opgaven

Succesfactoren bij de inzet van erfgoedkwaliteiten

maak erfgoedkennis concreet; maak het 'eigen' en kom gezamenlijk tot waardenstelling

Hoe wordt de verkregen erfgoedkennis begrijpelijk en bruikbaar voor de groene vakspecialisten en bewoners; vaak leken als het gaat om ruimte? De sleutel blijkt te liggen in het **leren kijken** aan de hand van bezoeken ter plekke.

Gidsen en spelers hebben Pottenberg meermalen bezocht. Ook de wethouder en wijkraadvertegenwoordigers namen deel. We constateerden dat de actuele situatie afwijkt van de oorspronkelijke groenopzet. Echter: met hulp van de gidsen blijkt het beoogde beeld goed voorstelbaar. Iedereen ziet, begrijpt en waardeert vervolgens de kwaliteiten van het oorspronkelijke Gesamtkunstwerk. En wat fantastisch is: als mensen het eenmaal zien, raken ze geïnspireerd.

Een tweede sleutel ligt in het analyseren van het **groenidioom**. Het gaat dan om de oorspronkelijk gehanteerde ontwerpprincipes: de rol van de beplantingen in het ruimtelijk samenspel van alle bouwstenen. Beplantingselementen zijn te duiden in termen als kraag, scherm, dak, rand én hun functies in de ruimte als wachter, begeleider, plaatsmaker, vizier. Zo wordt de rol concreet zonder dat er direct een koppeling met sortiment wordt gelegd. Door dit idioom te relateren aan een opgave als 'Omvormen en Vervangen', gaan ontwerpers, beheerders en uitvoerders elkaar beter verstaan: erfgoedkennis wordt concreet en technische kennis, praktische oplossingen & beperkingen worden tegelijkertijd ingebracht. Deze stap is nodig om het groen op waarde te kunnen schatten.

Het **waarderen** van de groene erfgoedaspecten, als volgende stap, vraagt dus tijd. De rol van het gidsteam: het zicht op de erfgoedkarakteristieken helder houden en de zich ontwikkelende waardering noteren in een aansprekend en gelaagd kaartbeeld. Zo kom je tot een gedeelde basis: definitie van de **kernkwaliteiten**. Daar kunnen dus ook recente ingrepen deel van uitmaken.

Vervolgens maken we de stap naar de **omgang** met het groen. Dat betekent keuzes maken; wat willen we behouden; wat kan weg, wat willen we veranderen? En: hoe kunnen we dat veranderen? In Maastricht leidde dit onder meer tot het volgende:

- Bij 'Omvormen en Vervangen' kon de selectie nu worden onderbouwd aan de hand van technische aspecten, gebruikaspecten én de 'rol in ruimte'. Dat leidde tot aanpassing van eerder gedane voorstellen met als groot verschil dat de voorstellen nu helder beargumenteerd zijn.
- Het bomenbeheersysteem effectiever benutten. De database kan met behulp van de erfgoedkennis worden opgeschoond van 'vervuilingen' die almaar in stand worden gehouden. Plus: elke boom heeft een digitaal paspoort dat eenvoudig is aan te vullen met erfgoedkenmerken en specifieke onderhoudsinstructies.

beeld Jacqueline Verhees

Bij een wijkwandeling treffen we lege boomspiegels plus twee halfwassen lindes op het plein voor de kerk. De kerk hoort vrij in de ruimte te staan, met als contrapunt het markante bomencarré aan de overkant van de Potteriestraat. Daar is iedereen het over eens. Een paar maanden later blijkt er te zijn ingeboet. Waarom gebeurt dit? Na overleg met de bomenploeg blijkt dat het digitale bomenbeheersysteem de 'boosdoener' is. De basissituatie uit 1993 wordt in stand gehouden, waarbij dus niet gekeken is naar het oorspronkelijke plan.

beeld Jacqueline Verhees

beeld Jacqueline Verhees

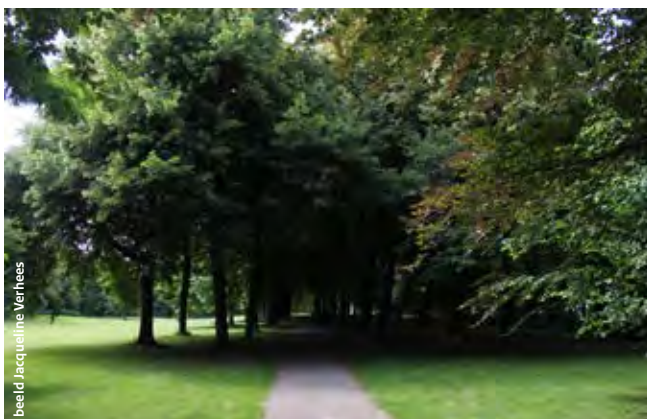
Erfgoedkennis helpt bij het onderbouwen van (de noodzaak van) beheervisies

Een duurzame ontwikkeling van het groen vraagt om beheer met een lange termijnvisie. Het Via Regiapark aan de rand van Pottenberg bijvoorbeeld: grote delen worden weinig gebruikt en weinig gewaardeerd, de ruimtelijke kwaliteit laat te wensen over en er is geen draagvlak voor het opstellen van een beheervisie. Ondertussen gaat de technische kwaliteit van de beplantingen achteruit.

Erfgoedkennis helpt om dit probleem te agenderen. Daarmee is beter te onderbouwen dat een groenstructuur tijd en zorgvuldig beheer nodig heeft om tot wasdom te komen. Het laat zien welke overkoepelende visie eraan ten grondslag lag. Bij het Via Regiapark zijn ecologische principes avant-la-lettre toegepast bij het systeem van afwatering. Het is daarnaast ook een eye-opener om aan de hand van historische foto's te zien hoe ingrijpend de samenhang tussen stad en buitengebied veranderd en verbeterd is met aanleg van deze groen- en recreatiegebieden.

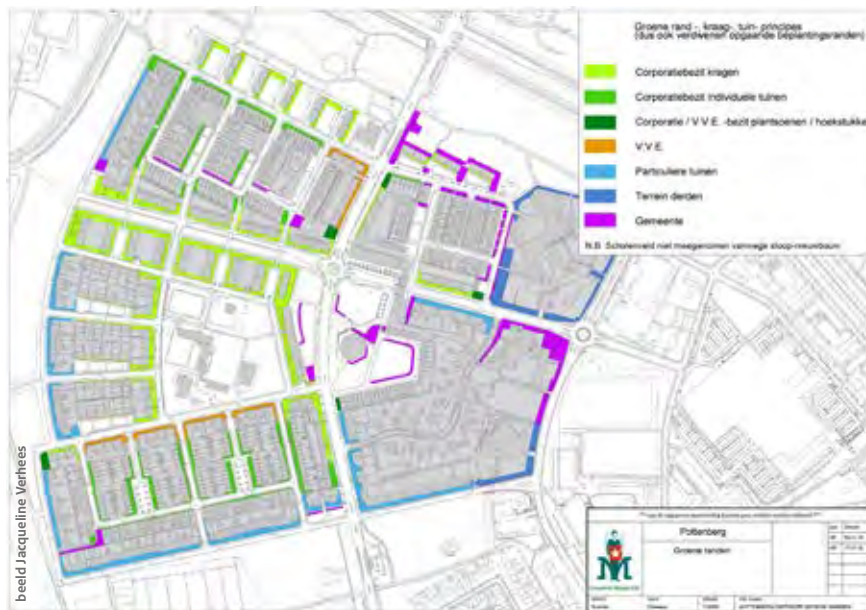
Voor de groene buitenranden van Pottenberg zijn hiertoe 'Diagnoses' opgesteld die de consequenties van het gemis aan visie op structureel beheer laten zien. Een diagnose bevat een veldrapport met foto's, waarin de actuele fysieke situatie van de beplantingen technisch wordt beoordeeld, wordt gerelateerd aan de oorspronkelijke plannen, en wordt gewaardeerd. Een diagnose, in een dergelijke, heel concrete en beeldende vorm, maakt dat niemand er meer omheen kan: duurzame instandhouding van het groenkapitaal vraagt om visie, beheerinzet en bijbehorende financiële middelen.

Enkele beelden uit de Diagnose Via Regiapark.
linksboven Idioom: lindeboomblokken als zetstukken in de ruimte.
rechtsboven Eerste fase-aanleg (jaren '60): karakteristieke lindeblokken.
linksonder Tweede fase-aanleg (jaren '70-lindeblokken komen niet uit de verf).
rechtsonder Montage ontwerpen fase 2 (1975) en fase 1 (1964): veranderende opvattingen.

Hoe zorg je ervoor dat andere partijen meer rekening houden met erfgoedaspecten van het groen?

Het is zeer verhelderend om in beeld te brengen wat de eigendomsverhoudingen zijn van het groen in de wijken. In Pottenberg blijkt dat de gemeente nog geen 20% van alle groene randen in eigendom heeft. De groene uitstraling van de wijk wordt dus voor een groot deel bepaald door beplantingen in handen van andere partijen. Sluipenderwijs vinden kleine drama's-met-grote-impact plaats, zoals het vervangen van tuinhagen door schuttingen en het verharden van voortuinen. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer corporatiewoningen worden verkocht. Daarnaast vallen onbedoeld lelijke 'gaten' in de groene wijkranden doordat opgaande rand-beplanting rondom grote terreinen verdwijnt vanwege bezuinigingsmaatregelen.

boven Ruim 50% van de groene randen-met-uitstraling naar de openbare ruimte is in handen van corporaties of VVE's. Bijna 30% bestaat uit particuliere tuinen. Nog geen 20% is in handen van de gemeente.

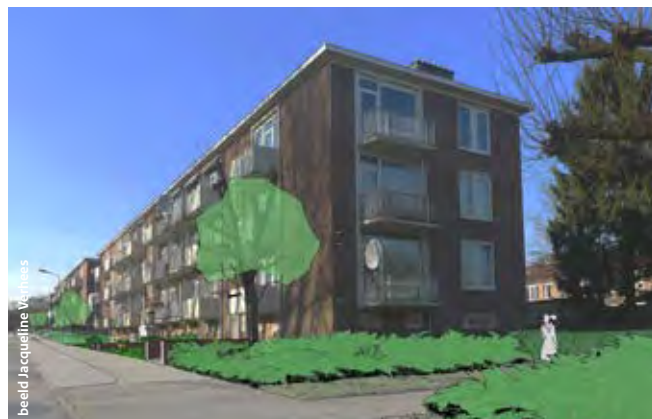
midden Schutting.

onder Verdwenen groene rand langs belastingkantoor.

Het helpt als groeneigenaren geïnformeerd worden over erfgoedkwaliteiten, en begeleid of anderszins positief geprikkeld worden om deze te respecteren. Bij de twee deelnemende corporaties heeft het proces in elk geval geleid tot draagvlak voor herinrichting van de Terra Cottalaan. Dit is de groene loper die het hart van Pottenberg verbindt met het landschap van de Dousberg, geflankeerd door tuinen van de corporaties. De Gemeente maakt op hun verzoek een integraal herbeplantingsplan. Belangrijke prikkel daarbij: inmiddels is aangetoond dat een van de corporaties 35% op het groenonderhoud bespaart wanneer de oorspronkelijke, landschappelijke principes gehanteerd worden.

Herstel van de landschappelijke signatuur van het groen langs de Terra Cottalaan: het terugbrengen van de groene kragen op de koppen van de reeks flatjes aan de noordzijde.

Onderhoudskosten voor/zijtuinen noordzijde Terra Cottalaan

BEHEER NU (architectonisch tuinconcept)			
		onderhoud/jaar	
		enhprijs	prijs
8 Esdoorns - gekandelaberd*	8 st	40	€ 320
9 stuks blokhaag á 2,75 m² (paars)	24,75 m²	5,17	€ 128
bodembedekkende heesters (10x A)	721 m²	4,26	€ 3.071
solitaire sierheesters – jaarlijkse snoei (A)	18 st	1,05	€ 19
gazon (B)	49 m²	0,28	€ 14
blokhaag 5 stuk á 2,75 m² (C)	13,75 m²	5,17	€ 71
bodembedekkende heesters	257 m²	4,26	€ 1.095
totaal			€ 4.718

BEHEER NIEUW (architectonisch tuinconcept)			
		onderhoud/jaar	
		enhprijs	prijs
9 nieuwe bomen 2e / 3e grootte	9 st	15	€ 135
aanvullen met bodembedekkende heesters	24,75 m²	4,26	€ 105
sierheesters halfhoog, vrij uit te groeien	721 m²	3,42	€ 168
sierheesters halfhoog, vrij uit te groeien	49 m²	3,42	€ 19
sierheesters halfhoog, vrij uit te groeien	13,75 m²	3,42	€ 47
gazon	257 m²	0,28	€ 72
totaal			€ 2.993

KOSTENREDUCTIE 36,6 %

* een keer per 3 jaar snoeien; ongeveer 120 euro/boom

NB: eenheidsprijzen afgegeven door Stadsbeheer Maastricht maart 2016

NB: omvormingskosten voor de bomen (8 rooien / 9 nieuwe) ca € 8000

NB: omvorming beplantingen: n.t.b.

Wederopbouwerfgoed: een vitale kracht

Het onderzoek laat de vitale betekenis en de verenigende kracht van wederopbouw kennis zien bij de vele vraagstukken die aan de orde zijn bij het groenbeheer. Het is belangrijk alle betrokken partijen en hun posities goed in kaart te brengen, en te zoeken naar nieuwe vormen van samenwerking. Pas dan kan de verenigende kracht van de wederopbouw kennis bouwkwaliteit optimaal worden ingezet.

winstpunten van de aanpak-van-binnenuit

Het stapsgewijze proces van ‘het kunstwerk verstaan en elkaar verstaan’ heeft een duurzaam resultaat. Omdat de kennis is ingedaald en het positieve effect van samenwerken duidelijk is geworden blijven de neuzen ook later dezelfde kant op staan.

Belangrijke winst van een *ruimtelijk* gefundeerd idioom is dat er één, breed gedragen, aansprekend verhaal kan worden verteld richting bestuur en buitenwacht; dat legt veel meer gewicht in de schaal dan op zichzelf staande groenbetogen uit de beheerhoek.

De oudere garde binnen de gemeentelijke organisatie blijkt veel kennis te hebben uit de tijd van het ontstaan van de wijk. En, als daar een beroep op wordt gedaan, deelt men die enthousiast met de jongere collega's. Een groenambtenaar bij Stadsbeheer heeft op eigen initiatief alle tekeningen uit ‘de kast van Jan Vallen’ laten digitaliseren voordat dit archief bij de laatste verhuizing werd vernietigd. Het is dus altijd de moeite waard om dat interne geheugen aan te spreken, zolang het nog kan.

aanbeveling

Inzet van erfgoedkarakteristieken draagt bij aan (kosten-)efficiënter beheer en onderhoud. Met beperkte middelen meer doen is echter niet alleen zaligmakend. Er blijkt een groot spanningsveld tussen de actuele ambities ten aanzien van ‘de groene stad’ en de feitelijke situatie; een negatieve spiraal van krimpende budgetten, gebrek aan draagvlak voor kwalitatief goed beheer en onderhoud, en achteruitgang van groene kwaliteiten. Het stedelijk groen, met name het naoorlogse deel, verdient herwaardering. Het uitdragen van erfgoedkennis draagt bij aan deze herwaardering. En dat gaat niet zonder herwaardering voor het vakmanschap van de groenbeheerder.

 Lees verder over het groen, de kracht van de wederopbouwwijk.

Essay 4

De school voor kind en gemeenschap

Wilma Kempinga (Stichting Mevrouw Meijer) en publicist Fred Feddes

Het nieuwe schoolgebouw voor kind en gemeenschap, zo heette een rapport van de gemeente Amsterdam uit 1950. In deze titel komen drie kernbegrippen samen die ook nu een leidraad kunnen zijn voor het denken over onderwijshuisvesting: kind, gemeenschap, schoolgebouw. Deze begrippen geven de scholenbouw een dubbele oriëntatie en een dubbele opdracht: scholen bouw je voor kinderen, en scholen bouw je voor de samenleving.¹

In de wederopbouwtijd stond de scholenbouw zelfs voor een dubbele heroriëntatie. Het nieuwe schoolgebouw moest enerzijds voldoen aan veranderde pedagogische inzichten en onderwijskundige eisen; anderzijds kreeg de school een nieuwe plaats en betekenis toegedicht in de opbouw van de samenleving, als een cruciale bouwsteen in de wijkgedachte.

De cultuurhistorische betekenis van de naoorlogse wijken wordt tegenwoordig breed onderkend. Sommige onderdelen, zoals kerkgebouwen, zijn door de monumentenzorg omarmd. Opmerkelijk genoeg is dit nauwelijks het geval met de schoolgebouwen uit dezelfde wijken, terwijl die een minstens zo karakteristieke bijdrage hebben geleverd aan de naoorlogse cultuur en aan de jeugdherinneringen van miljoenen. Vooral de 'gewone' scholen, de werkpaarden van het onderwijsideaal, zijn vogelvrij. Dat komt, wrang genoeg, misschien wel doordat ze nog altijd volop functioneren, en daardoor worden behandeld als utiliteitsbouw in plaats van als erfgoed. Ze worden bij bosjes gesloopt door kortzichtige boekhouders, terwijl de erfgoedsector weifelend terzijde staat. Deze weifeling is voor een deel begrijpelijk, want de tegenwoordige situatie in de onderwijshuisvesting is razend ingewikkeld. Destijds was het ontwerp en de realisering van een coherente wijk, met daarin een weloverwogen arrangement van scholen, in handen van een overzichtelijk aantal partijen met een sterke overheidssturing. Wie nu een school wil bouwen, verbouwen of redden, moet opereren in een sterk gefragmenteerd institutioneel landschap.

Vanuit de onderzoekspraktijk van stichting [Mevrouw Meijer](#) willen wij in dit essay laten zien welke partijen en belangen er spelen. En hoe het mogelijk is om alle partijen, over potentiële scheidslijnen en breuklijnen heen, bijeen te krijgen voor een gezamenlijk en integraal resultaat met oog voor architectuur, stedenbouw en erfgoed.

Deze inzichten zijn niet alleen toepasbaar op scholen uit de jaren vijftig en zestig. Hoe waardevol de aandacht voor deze periode ook is, voor veel wijken en scholen komt ze aan de late kant. Er is al veel erfgoed gesloopt. We roepen daarom op om voortvarend een visie te ontwikkelen op de volgende generatie onderwijserfgoed, de 'bloemkoolscholen' uit de jaren zeventig en tachtig, bijvoorbeeld in de groeikernen. Daar is veel te verliezen en te winnen. De beheerders van het onderwijsvastgoed denken op dit moment na over het lot van deze gebouwen, en de invalshoek van het erfgoed kan niet achterblijven. De huidige opgave is in concreto anders dan die van de wederopbouwtijd, maar de inzet kan dezelfde zijn: zorgvuldige aandacht voor het 'schoolgebouw voor kind en gemeenschap'.

Omslag rapport Het Nieuwe schoolgebouw uit 1950.

¹ Gemeente Amsterdam, *Het nieuwe schoolgebouw voor kind en gemeenschap*, Amsterdam 1950

Schoolgebouw en wijkgedachte

Bij het bouwen aan de naoorlogse stad lieten bestuurders en ontwerpers zich leiden door de wijkgedachte. Dit concept was ontstaan uit bezorgdheid over de afbrokkelende sociale cohesie in de grote stad. Het was een idealistische gedachte, passend bij het optimisme waarmee de naoorlogse samenleving werd opgebouwd.²

Het leven in de stad moest worden georganiseerd in overzichtelijke 'leefkringen' waarin burgers zich konden herkennen en zich maatschappelijk betrokken zouden voelen. De kleinste kring is die van de woning, daaromheen volgen de buurt, de wijk, het stadsdeel en de stad. Een buurt telt 2.000 tot 4.000 inwoners, een wijk circa 20.000 inwoners, een stadsdeel pakweg 100.000 inwoners. Elke kring kenmerkt zich door bepaalde activiteiten en een bijbehorend voorzieningenaanbod. Zo zou een harmonieus, gelaagd stadsleven ontstaan.

Veel ingrediënten van de toenmalige wijkgedachte zijn nu maatschappelijk achterhaald. Dat geldt voor de rolverdeling tussen man en vrouw, waarin de man als kostwinner elders in de stad werkte, en de vrouw een verzorgend leven binnen de eigen wijk leidde. Het geldt ook voor de bindende kracht van werk, verenigingsleven, godsdienst en middenstand. Veel mensen zijn te individualistisch en te mobiel geworden voor het destijds gedroomde wijkgemeenschapsleven.

Verrassend herkenbaar, daarentegen, blijft de typering van de 'kringen' vanuit de beleving van het kind. Buurt, wijk en stadsdeel zijn destijds geformuleerd volgens de fasen in een kinderleven met een groeiende actieradius. De buurt heeft een maat die past bij de kleutertijd, de kleuterschool en de speelplaats. De schaal van het stadsdeel past bij de middelbare scholier. En daartussen zit de schaal van de wijk: 'Voor het kind valt de kring van de wijk ongeveer samen met die van de lagere-schoolleeftijd. De wijk is voor het kind de sfeer van het eerste zelfstandig handelen: van het niet meer gehaald en gebracht worden, van de vriendjes buiten de directe kring van ouders en straat. Zij is de wereld van tenten, hutten en vuurtjes en van de overgang van het spel naar de sport. Ook die van het eerste gretige lezen en boeken lenen van vriendjes of uit de bibliotheek (...).'³

Concreet betekent dit volgens de toenmalige visie dat er in een wijk van 20.000 inwoners plaats is voor twaalf lagere scholen en een doordacht pakket van voorzieningen zoals gymnastiekzalen, sportvelden en schoolwerktuinen. Schoolruimten als de gymzaal, de aula en de handenarbeidlokalen zijn beschikbaar voor avondgebruik door volwassenen, wat past bij 'de bijzondere betekenis van de school voor het tot standkomen van een bloeiend wijkleven'. Alleen al de ideale maat van de wijk, circa één vierkante kilometer, lijkt op het basisschoolkind te zijn toegesneden: 'De grootste afstand binnen de wijk is dus 10 minuten gaans.'⁴

Ook het eerder genoemde Amsterdamse scholenbouwrapport uit 1950 benadrukt 'de plaats van het schoolgebouw in sociaal opzicht in de gemeenschap': buiten schooltijd moet 'de school voor de buurt leven' en 'het centrum van de gemeenschap' zijn.⁵

Het schoolgebouw verhoogt bovendien de stedenbouwkundige samenhang en aantrekkelijkheid van de wijk: 'Juist in de grote steden, waar de woonwijken uiteraard niet vrij zijn van eentonigheid, kunnen de schoolgebouwen door hun geaardheid en afwijkende structuur een dankbare afwisseling in het beeld van de stadswijk brengen. Dit kan mede worden bevorderd door de vrije ruimte, welke deze schoolgebouwen verlangen. Een aantrekkelijke oplossing zou zijn, de voor een wijk benodigde schoolgebouwen in samenhang met een parkachtige openheid in deze wijk te situeren, zodat de schoolspeelplaatsen en speelvelden mede tot verruiming van deze openheid bijdragen.' Grootschalige complexen met meerdere scholen onder één dak, zoals later bij de Brede School zou gebeuren, zijn af te raden, maar de combinatie van enkele scholen in een 'parkachtige situering' kan wel, 'zij het in los verband'.⁶

Dat is in hoofdlijnen het recept voor de plaatsing van schoolgebouwen in een ruime groenstrook, gecombineerd met sport en spel. Onderwijs is een noodzakelijke voorziening maar ook een verbindend element in de wijk. Dit recept is in wederopbouwijken overal in het land met succes toegepast. Vergeleken met andere bouwstenen van de wijkgedachte hebben de principes over kind, wijk en onderwijs de tand des tijds opvallend goed doorstaan. De schoolgebouwen lijken echter het slachtoffer van dit succes: juist door hun dagelijkse bruikbaarheid blijven ze als

² De wijkgedachte werd uiteengezet in het invloedrijke boek: Ir. A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam 1946

³ Bos, p.41

⁴ Bos, p.325, p.338

⁵ Gemeente Amsterdam, p.11-12

⁶ Gemeente Amsterdam, p.13

erfgoed in de schaduw van de woningbouw en de kerken. De gebouwen worden onverminderd intensief gebruikt en minder intensief onderhouden, en bij veranderende gebruikseisen vaak liefdeloos en ad hoc verbouwd. Zo staat hun blijvend nut het zicht op hun cultuurhistorische waarde in de weg.

De vraag is hoe die cultuurhistorische waarde in de praktijk van de onderwijs-huisvesting alsnog kan doorklinken, niet alleen bij een handjevol architectonisch uitzonderlijke gebouwen, maar ook bij de zo kenmerkende ‘gewone’ school.

Witte raven

In de onderzoekspraktijk van onze stichting Mevrouw Meijer hebben we sinds 2011 intensief kennis gemaakt met naoorlogse schoolgebouwen door het hele land. We onderzoeken of het bestaande schoolgebouw kan worden aangepast aan de onderwijskundige, demografische en technische eisen van de toekomst. Hierbij speelt ook de relatie tussen school en wijk. Een goed voorbeeld is de Haarlemse naoorlogse wijk Schalkwijk, waar we voor het gemeentelijke meerjarenhuisvestingsplan de toekomstmogelijkheden hebben verkend van liefst veertien schoolgebouwen, afzonderlijk en in onderlinge samenhang.⁷

Alleen al de vraagstelling – zijn de scholen uit het verleden geschikt om ook scholen van de toekomst te worden – was tot voor kort uitzonderlijk. De onderwijswereld kent een sterke ‘nieuwbouwcultuur’, waarin nieuwbouw (en dus sloop of afstoting van de bestaande gebouwen) bijna per definitie beter en prestigieuzer wordt geacht dan behoud, renovatie en transformatie. Niet alleen de bedrijfscultuur maar ook veel wetten, regels en de adviespraktijk zijn hierop toegesneden. Scholen die serieus behoud en renovatie overwegen, waren tot voor kort witte raven.

De onderzochte scholen in Schalkwijk, Haarlem. Het in samenhang bekijken heeft als grote voordeel dat er uitruil kan plaats vinden tussen scholen met een groeiende en met een dalende ruimtebehoefte.

⁷ Voor documentatie over de onderzoeksprojecten van Mevrouw Meijer zie: www.mevrouwmeijer.nu

Mevrouw Meijer hanteert een werkwijze waarin alle betrokkenen intensief meedenken over de wensen en mogelijkheden voor de toekomstige school. We zijn niet tegen nieuwbouw, maar willen dat er een serieuze en eerlijke keuze wordt gemaakt. Bewustzijn van de al bestaande kwaliteiten is hierbij cruciaal. We vragen architecten om de sterke en zwakke punten van het bestaande gebouw te analyseren, en te verkennen hoe de nieuwe eisen op het bestaande gebouw kunnen passen. Per onderzoek werken meerdere architecten met verschillende benaderingen aan dezelfde opgave. Zo wordt zichtbaar dat er een inhoudelijk gefundeerde keuze mogelijk is.

Onze conclusie is dat ieder naoorlogs schoolgebouw kan worden getransformeerd met behoud van de onderwijsfunctie. Dat is vrijwel altijd een betere keus dan sloop/nieuwbouw. In de loop van onze onderzoekservaring konden we hiervoor vier hoofdargumenten destilleren.

Functionaliteit

Naoorlogse schoolgebouwen hebben een slimme constructie en indeling, die zich eenvoudig laat plooiën naar veranderende eisen, ook in de toekomst. Hun ruime en lichte lokalen zijn superieur aan wat nu in nieuwbouw haalbaar is.

Duurzaamheid

Blijvend gebruik van een (technisch gerenoveerd) bestaand gebouw is duurzamer dan de ‘duurzaamste’ nieuwbouw. De betere energieprestatie van nieuwbouw weegt niet op tegen de hoge milieubelasting (‘embedded energy’) van sloop en bouw.

Financiën

Hoogwaardige renovatie is 10 tot 30 procent goedkoper dan gelijkwaardige nieuwbouw. Je krijgt dus meer school voor je geld. De financiële onzekerheid over af te stoten gebouwen is dan nog niet meegerekend.

Cultuurhistorie

Naoorlogse schoolgebouwen zijn betekenisvol erfgoed in historische, sociale, culturele, stedenbouwkundige en architectonische zin. Ze zijn de spil van de wijk en een *lieu de mémoire* voor al diegenen die er hun vormende jaren hebben doorgebracht. Dit alleen al rechtvaardigt een zorgvuldige omgang, met of zonder officiële erkenning als erfgoed.

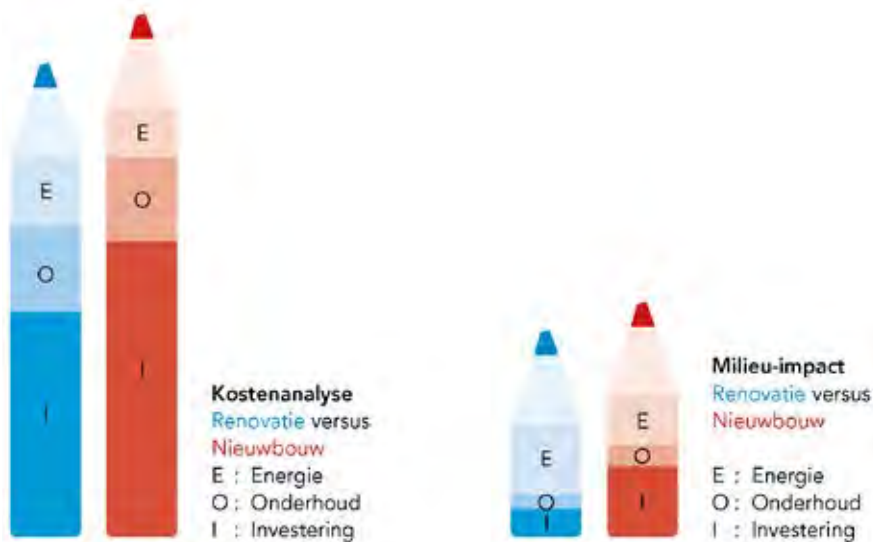
Het historische naoorlogse schoolgebouw is, kortom, met bescheiden aanpassingen onverminderd bruikbaar en aantrekkelijk. Het kan zelfs superieur zijn aan nieuwbouw, mits renovatie en transformatie als een volwaardige architectonische opgave wordt behandeld.

Met deze conclusies verandert het perspectief op naoorlogse schoolgebouwen radicaal. Ze zijn plotseling niet langer ‘gedateerd’ of ‘ongeschikt voor het onderwijs van morgen’. Het zijn geen wegwerpscholen meer waarvan het onderhoud stilaan verslonst omdat ze toch afgeschreven zijn. Er is geen tegenstelling maar een continuüm tussen cultuurhistorische betekenis en toekomstwaarde. De historische scholen zijn springlevend als uitgangspunt voor morgen. Hun bouwgeschiedenis, zoals bijvoorbeeld vervat in de oorspronkelijke bouwtekeningen, is niet langer een historische curiositeit maar een actuele kennisbron.

Doordat het schoolgebouw beschikbaar blijft voor het onderwijs, is herbestemming tot een andere functie meestal niet nodig. Dat is goed nieuws, in het bijzonder in krimpgebieden waar andere functies niet voor het oprapen liggen en herbestemming dus al gauw een eufemisme is voor leegstand en verpaupering.

Participatie: leerlingen denken mee over de toekomst van hun school.

Over de breuklijnen

Er bestaan dus solide argumenten voor behoud en transformatie boven sloop en nieuwbouw. Ook bij de scholen zelf bestaat draagvlak, zo heeft Mevrouw Meijer ondervonden, als zij maar nauw bij de gedachtevorming worden betrokken. Schooldirecteuren die aanvankelijk hun aftandse gebouw het liefst willen slopen, krijgen inzicht in de inherente maar ondergesneeuwde kwaliteiten, en worden enthousiast voor een aanpak die het verrommelde gebouw opschoont en vernieuwt. Toch krijgt het ontwerpend onderzoek van Mevrouw Meijer nog maar mondjesmaat een concreet vervolg. Scholen die enthousiast de mogelijkheden van hoogwaardige renovatie hebben verkend, gaan daarna toch weer treuzelen of vallen terug op laagwaardige alternatieven. Hoe kan dat?

Mevrouw Meijer voert haar ontwerpend onderzoek uit in de eerste fase van een planproces dat vaak lang duurt en grillig verloopt. Nadat wij de resultaten van het onderzoek presenteren, is het aan de opdrachtgever om er een vervolg aan te geven. Dat blijkt niet gemakkelijk. Om dat te begrijpen, is begrip van het duizelingwekkende doolhof van de onderwijshuisvesting noodzakelijk.

In de jaren vijftig was het relatief eenvoudig te overzien wie de besluiten nam over scholenbouw. De gemeente, de scholen, het rijk, het 'maatschappelijk middenveld' en de bouwsector hadden ieder een eigen afgebakende rol. De organisatievorm was weliswaar 'top down', maar het was ook een integrale werkvorm gericht op het realiseren van maatschappelijke en ruimtelijke samenhang.

Deze samenhang is tegenwoordig niet vanzelfsprekend. Er zijn veel meer partijen bij de scholenbouw betrokken dan voorheen, en hun onderlinge relaties liggen minder vast. Door de fragmentatie van verantwoordelijkheden, belangen en geldstromen is het lastig om zicht te houden op de gezamenlijke maatschappelijke taak. De scheidslijnen tussen de partijen kunnen evenzovele breuklijnen worden, en er is een bewuste wilsinspanning nodig om over deze scheidslijnen heen te werken. Op basis van de ervaringen van Mevrouw Meijer kunnen we de volgende lijnen onderscheiden.

Schoolbesturen en gemeente

Schoolbesturen en gemeenten zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor de huisvesting van basisscholen. 'Gezamenlijk' betekent in de praktijk echter: 'ieder voor een deel'. Dat kan een probleem zijn. Want als iedereen alleen op het eigen deel let, let niemand op de totale maatschappelijke kosten van de onderwijshuisvesting. De gemeente is verantwoordelijk voor de kosten van nieuwbouw, het schoolbestuur voor de exploitatie en het onderhoud.⁸ Deze asymmetrische verdeling bemoeilijkt een evenwichtige maatschappelijke keuze tussen behoud/renovatie en sloop/nieuwbouw. Voor schoolbesturen is het een financiële prikkel om blind te kiezen voor sloop/nieuwbouw, want de eigen exploitatiekosten gaan dan naar verwachting omlaag terwijl een ander de nieuwbouwkosten betaalt. Gemeenten gaan

⁸ Tot 2015 waren de onderhoudskosten gesplitst: de gemeente deed het buitenonderhoud en het schoolbestuur het binnenonderhoud. Als onderdeel van de 'doordecentralisatie' zijn deze onderhoudsposten sindsdien samengevoegd.

hierin vaak mee, al was het maar omdat het geld voor nieuwbouw nog altijd van de rijksoverheid komt (via een VNG-fonds). Bovendien konden gemeenten, althans voor de crisis, nieuwbouw combineren met clustering van meerdere scholen op één locatie ('Brede School'), waardoor de oude schoollocaties vrijkwamen voor herontwikkeling. Sinds de crisis zijn gemeenten gedwongen om voorzichtiger te rekenen, waardoor een patstelling tussen gemeente en schoolbestuur dreigt. Het is maatschappelijk wenselijk om de volledige kosten van behoud/renovatie en sloop/nieuwbouw in ogenschouw te nemen. Het bouwkostenadviesbureau Winket heeft in opdracht van Mevrouw Meijer een rekenmodel ontwikkeld, dat alle kosten (investering, onderhoud, energie) omvat en zo een gefundeerde keuze mogelijk maakt.

Schoolbesturen onderling

Scholen zijn elkaars concurrenten. In de verzuilde samenleving bedienden ze elke een vaste achterban. Die stabiliteit is verdwenen nu ouders andere criteria bij hun schoolkeuze hanteren, zoals onderwijsfilosofie, reputatie, sociale identificatie en citoscores. De toenemende (en door de overheid gewenste) concurrentie tussen scholen compliceert de (al even gewenste) samenwerking, vooral in krimpgebieden. *Gemeente, scholen en andere voorzieningen.* In het leven van kinderen en ouders zijn niet alleen scholen belangrijk, maar ook voorzieningen als de buitenschoolse opvang. Die wordt verzorgd door weer andere organisaties en bedrijven, al dan niet gelieerd aan de scholen.

Gemeente, scholen en andere voorzieningen

In het leven van kinderen en ouders zijn niet alleen scholen belangrijk, maar ook voorzieningen als de buitenschoolse opvang. Die wordt verzorgd door weer andere organisaties en bedrijven, al dan niet gelieerd aan de scholen.

Lokaal niveau en rijksoverheid

Het geld voor scholenbouw komt, ondanks alle decentralisatie, nog altijd van het rijk. Hiervoor is in de jaren tachtig het stelsel van de 'normvergoedingen' ingevoerd: het rijk stelt normen aan de scholenbouw en levert in ruil een financiële vergoeding. In het begin correspondeerde de vergoeding met de reële kosten, maar sindsdien is het systeem scheefgegroeid. Enerzijds komen er van het rijk voortdurend aanvullende eisen waaraan het onderwijs moet voldoen zonder dat direct duidelijk is hoe de ruimtelijke gevolgen worden opgevangen. Anderzijds is de hoogte van de normbedragen een eigen leven gaan leiden, losgezongen van de werkelijke kosten. Inmiddels liggen de reële kosten voor scholenbouw zo'n 30% boven de normvergoeding. Voor het beschikbare budget kan dan ook onmogelijk een behoorlijke school worden gebouwd. Aanvullende geldbronnen zijn onmisbaar, zoals rijke ouders, en wie dat niet heeft, is aangewezen op kunst- en vliegwerk, riskante boekhoudtrucs en bezuinigingen op de kwaliteit van de gebouwen. Een paradoxaal gevolg van de te lage normvergoedingen is dat gemeenten het geld dat ze van het rijk ontvangen, moeilijk kunnen uitgeven: ook al lijken het grote bedragen, het is te weinig voor het beoogde doel. Het zal duidelijk zijn dat het koortsachtig zoeken naar voldoende geld afleidt van de inhoudelijke scholenbouwopgave, en dat deze zuinigheid niet zelden omslaat in 'goedkoop is duurkoop'.

Schoolbestuur en schooldirectie

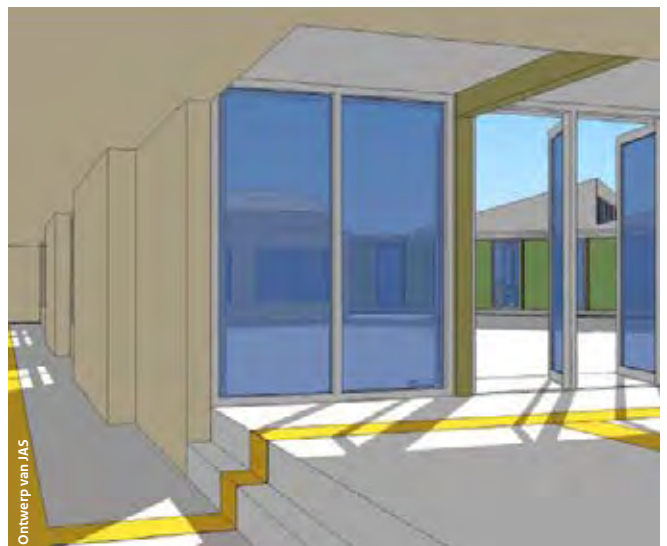
Tussen het schoolbestuur en de werkvloer bestaat spanning tussen onderwijs- en vastgoedbelangen. Een school is een specifiek gebouw met een specifieke functie. Kinderen brengen er hun vormende jaren door; de school is voor hen zowel een venster op de toekomst als een tweede thuis. Dat schept een bijzondere verantwoordelijkheid. Een school kan nooit een inwisselbare utiliteitsbouw zijn. Toch wordt het schoolgebouw vaak behandeld als vastgoed dat toevallig een tijd een onderwijsfunctie heeft, maar dat nu alvast toegesneden moet zijn op eventuele latere exploitatie. De spanning tussen onderwijs- en vastgoedperceptie krijgt vorm in de bedrijfsorganisatie, bijvoorbeeld in een sterk verzelfstandigde vastgoedafdeling. De excessen halen het nieuws, zeker wanneer het onderwijs moet bloeden voor vastgoedblunders (ROC Leiden, Universiteit van Amsterdam). Maar ieder onder-

wijsbestuur staat in wezen voor dezelfde vraagstukken. Deze spanning werkt door op de werkvloer: schooldirecties en schoolbesturen zitten niet automatisch op dezelfde lijn.

Ritme van onderwijs en gebouw

Onderwijskundige visies en praktijken veranderen om de paar jaar. Iedere nieuwe benadering heeft gevolgen voor het gebruik van de school. Schoolgebouwen zijn echter veel minder veranderlijk. Een gebouw wordt voor tientallen jaren gebouwd, en zal in die periode dus aan meerdere opeenvolgende onderwijsvisies onderdak moeten bieden. Hoe gaan scholen om met dit ritmeverschil? Het is verleidelijk om een nieuw gebouw precies af te stemmen op de dan heersende werkwijze, maar het risico bestaat dat dit tijdgebonden maatwerk al heel snel niet meer past. Een radicalere aanpak is om het schoolgebouw als een wegwerpproduct te beschouwen, dat met iedere nieuwe visie kan worden vervangen. Maar dit kent meerdere bezwaren: waardigheid, esthetiek, duurzaamheid, financiën, en de grenzen aan de mogelijkheden om een afgestoten schoolgebouw te herbestemmen. De tegenovergestelde benadering is een school met overmaat en flexibiliteit en dus voldoende manoeuvreerruimte om verandering op te vangen. Zo'n school vergt wel hogere aanvangsinvesteringen. Welke keuze maakt de school? Wordt er wel een bewuste keuze gemaakt?

Drie ontwerpen van
verschillende architecten-
bureaus voor basisschool
De Toermalijn in Emmen.

Gemeente intern

Ook binnen een gemeentelijk apparaat is de samenwerking tussen afdelingen een opgave. In het werk van Mevrouw Meijer hebben we, in wisselende samenstellingen, te maken met afdelingen voor onderwijs, stedenbouw, welzijn, sport, groen, monumenten, jeugdzorg, soms stadsdelen, en afzonderlijke projectorganisaties. Hun samenwerking is soms goed maar in andere gevallen dramatisch stroef. In gemeenten met een intern businessmodel waarbij afdelingen elkaars inzet moeten betalen, wordt de facto een boete gelegd op samenwerken. Daar moet extra weerstand worden overwonnen om de relatie van school en wijk integraal aan te pakken.

School, groenstrook en wijk

Naoorlogse scholen zijn, zoals gezegd, ontworpen in samenhang met het stedenbouwkundig ontwerp en in het bijzonder met de groenstructuur. De groenstrook was bedoeld als een open, doorlopende publieke ruimte. De scholen, de gymzaal en de andere voorzieningen stonden daarin als losse objecten die de eenheid van de groenstrook niet verstoorden. Sindsdien is deze ruimtelijkheid in veel gevallen verloren gegaan door versnippering van het eigendom, door terreinverharding en door opdeling met hekwerken. Gebouwen zijn verhuurd of verkocht voor andere functies. Ook scholen zelf doen mee aan de ‘verhekkings’. De visuele boodschap is dat de scholen in de wijk niet langer aan de wijk toebehoren, maar particuliere domeinen zijn geworden als ieder ander. Terwijl het onderwijs een bindende factor zou kunnen zijn, is het nu onderdeel van de versplintering van de wijk. Het is een gezamenlijke opgave van de gemeente, de scholen en andere eigenaars en beheerders om de ruimtelijke eenheid te herstellen. De erfgoedsector kan hieraan met kennis bijdragen.

Opdeling van ontwerp, bouw en beheer

In een poging om efficiënt met de beschikbare middelen om te gaan, zijn innovatieve vormen voor ontwerp, aanbesteding, bouw en beheer van schoolgebouwen geïntroduceerd. De financiële voordelen moeten zich nog bewijzen, terwijl de organisatorische complicaties al duidelijk zijn. Zoals het opknippen van het opdrachtgeverschap waardoor de meest directe gebruikers van de school het minst over het gebouw te zeggen hebben. Of het inschakelen van adviesbureaus die het gebrek aan interne expertise moeten aanvullen, maar het tegelijkertijd structureel laten voortbestaan. En het vastleggen van prestatiecontracten voor het onderhoud en beheer over een lange termijn, die onherroepelijk de dynamiek van het onderwijs zal verstoren. Doordat er zoveel verschillende partijen verantwoordelijk zijn voor elk een eigen deel van het proces, moet er onderling heel veel worden vastgelegd, wat leidt tot uitdijende juridisering.

Regulier beheer en monofunctionele programma's

Het zorgvuldige beheer van schoolgebouwen wordt regelmatig doorkruist door *one issue*-programma's met ruime subsidies, die aantrekkelijk lijken maar ook verstorend kunnen werken. Recente voorbeelden zijn ‘Frisse Scholen’ en ‘Nul op de meter’. In beide gevallen wordt één aspect van het schoolgebouw (binnenklimaat, energieverbruik) ingrijpend onderhanden genomen. Een technisch vraagstuk wordt tot hoofdpoging verheven terwijl de techniek alleen een dienende functie zou moeten hebben. Deze eendimensionale programma's doorkruisen de mogelijkheid van een integrale aanpak die primair van inhoudelijke wensen uitgaat, en die dan al doende het gebouw ook technisch *up to date* brengt. ‘Frisse scholen’ zadelt scholen op met dure installaties, en ‘Nul op de meter’ vernauwt het blikveld tot energiegebruik terwijl een school zoveel meer zou moeten zijn.

Onderwijs en krimp

Naast deze algemene kenmerken van de onderwijshuisvesting spelen er specifieke vraagstukken in bijvoorbeeld krimpregio's. De krimpproblematiek wordt vooral behandeld op de schaal van de provincie of de regio, terwijl het onderwijs een zaak is van de gemeente (en daarbinnen van afzonderlijke dorpen). Veel schoolbesturen in krimpgebieden hebben een werkterrein dat noch met de gemeente noch met de provincie overeenstemt. Provinciale krimpbureaus hebben meestal wel oog voor scholen als instellingen, maar niet voor schoolgebouwen.

Krimp leidt tot concrete dilemma's: als in vier dorpen de leerlingenaantallen te klein zijn geworden, welke van de vier scholen blijven bestaan en welke worden gesloten? Als de kool en de geit worden gespaard, leidt dit tot de slechtste oplossing: een nieuw gebouw tussen de vier dorpen in, en vier gapende leegten in vier dorpskernen. Maar hoe kan het wel?

Ontwerpend onderzoek:
werk in uitvoering.

Werker aan de toekomst

Tot zover een *quick scan* van het onderwijshuisvestingslandschap zoals Mevrouw Meijer het is tegengekomen. Het zal duidelijk zijn dat het werken aan het schoolgebouw in dit landschap een puzzel is met vele onzekere factoren. In theorie heet dit een 'netwerksamenwerking vol (wederkerige) relaties en rolwisselingen', maar in de praktijk betekent het dat er vrijwel geen nieuw schoolgebouw wordt opgeleverd zonder rechtszaak.⁹

Omdat het zo complex is, met een krappe financiële manoeuvreerruimte en een grote kans op juridische escalatie, proberen schoolbesturen en gemeenten zo veel mogelijk risico's te vermijden. Dat komt de kwaliteit van het schoolgebouw niet ten goede. Hedendaagse schoolgebouwen zien eruit als steengeworden risicomijding. Naar mate een groter deel van het budget moet worden besteed om onzekerheden af te dekken, blijft er minder over voor een karakteristieke en aangename school. Ook nu behoud, renovatie en transformatie van bestaande schoolgebouwen langzaamaan uit de taboesfeer komt en als een serieuze optie wordt gezien, zijn veel schoolbesturen weer naarstig op zoek naar veilige formules en beproefde modellen. Daarmee doen ze zichzelf te kort.

Het levert zoveel meer op wanneer iedere school als een unicum wordt gezien, met een unieke groep betrokkenen (schooldirectie, leraren leerlingen, ouders, omwonenden, wijkbewoners), en een uniek gebouw met een eigen geschiedenis en eigen toekomstkansen. Het levert zoveel meer op, niet alleen voor de school zelf maar ook voor de omgeving. Een anoniem, risicoloos utiliteitspand is onvoldoende als school; het moet de ambitie zijn om opnieuw 'het schoolgebouw voor kind en gemeenschap' te maken. Net als in de wederopbouwtijd staan we voor de opgave om, op een hedendaagse wijze, een gemeenschappelijk belang op te bouwen dat de fragmentatie overstijgt. Net als in de wederopbouw kunnen de integrerende potentie van het onderwijs en de ontwerpkracht van de architectuur een prachtige combinatie aangaan.

Ook de inzet van de erfgoedsector is hard nodig. Niet als beheerder van het verleden, maar als werker aan de toekomst. En, o ja, dat geldt dus ook voor de volgende generatie schoolgebouwen, de bloemkoolscholen uit 1970-1985. Wees er op tijd bij.

🔗 Lees verder over de kansen van de naoorlogse wijken, en de rol die voorzieningen hierin spelen.

⁹ Citaat over 'netwerksamenwerking' afkomstig uit de Actieagenda 2013-2016 Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp, p.14

De winkelstrip in transitie

Rob Soeterboek, INretail

Winkelstrips in naoorlogse woonwijken. De wederopbouwperiode werd gekenmerkt door de bouw van tal van nieuwe woonwijken buiten de stadscentra volgens de wijkgedachte. Een grote stad werd als te onoverzichtelijk gezien om te wonen. De wijkeenheden werden ingericht op hun eigen sociale structuren en werden op hun beurt weer onderverdeeld in verschillende buurten die qua inwonertal gelijk stonden aan een dorp. De winkelvoorzieningen moesten binnen de wijkgedachte op centrale plekken de levendige centra gaan vormen, als middelpunt van de maakbare samenleving. Inmiddels worden deze woonwijken niet meer beleefd op de manier die vanuit de wijkgedachte was beoogd. De winkelstrips zijn verworpen tot plekken waar leegstand, verloedering en overlast gemakkelijk gedijen. Plekken waar de winkel-functie volledig afgeschreven kan worden. Men gaat over tot vervangende woningbouw, misschien een park of speeltuin, centraal gelegen in de wijk. Of de situatie van een neerwaartse spiraal wordt met lede ogen aangezien. Zeker, tenzij een aantal creatieve geesten juist vanuit het concept van de wijkgedachte de potentie bekijkt om de ruimtelijke en sociaal-culturele opgaven van nu te faciliteren.

Ontwerpers, architecten, stedenbouwkundigen, historici, ontwikkelaars, woningcorporaties, ruimtelijk-economische adviseurs, vormgevers, kunstenaars, herbestemmingsspecialisten, studenten, welzijnsorganisaties, bewoners enzovoorts; een verrassend breed palet aan deskundigen gaf gehoor aan de open oproep van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Rijksdienst vroeg hen met de prijsvraag *Werk aan de winkel* met ideeën te komen voor de herbestemming van het gebouw en de (nieuwe) rol die de winkelstrip in het functioneren van de wijk kan betekenen. Uit het brede spectrum van achtergronden van deskundigen blijkt wel dat de problematiek leeft en men zich aangesproken voelt.

Open oproep spreekt aan

Met 94 dossiers is er in grote getale gereageerd op de oproep van de Rijksdienst. De deskundigen deden dat niet alleen vanuit hun eigen expertise maar zochten elkaars toegevoegde waarde om samen tot een realistisch en haalbaar concept te komen. De uiteenlopende inzendingen zijn alle door een vierkoppige jury onafhankelijk van elkaar beoordeeld, ieder vanuit zijn/haar eigen accent en expertise. Daarbij is gekeken naar de sociaal-culturele aspecten voor de buurt, de ruimtelijke aspecten, de procesmatige kant en de economische kant van de oplossingen. Vijftien inzendingen werden door de jury als zeer waardevol aangemerkt. Deze inzenders werden gevraagd om hun idee nader uit te werken. In juni 2015

Omslag publicatie
Werk aan de winkel.

presenteerden de vijftien genomineerden hun ontwerp via een posterpresentatie en korte pitches in De Doelen in Rotterdam. Geen toevallige locatiekeuze, als rijksmonument uit 1966 met een grote cultuurhistorische waarde als sluitstuk van de wederopbouw. Ter plaatse organiseerde de RCE een matchmaking. Dit resulteerde in een levendige ideeënmarkt waar de ontwerpteams onderling, maar ook met andere aanwezige deskundigen en geïnteresseerden in gesprek gingen en ideeën uitwisselden. De inzendingen van de 15 finalisten zijn op posterpanelen uitgegeven en hebben op een aantal plekken door het land heen nog dienst gedaan als expositie en ter inspiratie. Het werd aangegrepen voor de organisatie van discussiebijeenkomsten met stakeholders over de toekomst van een winkelstrip in de eigen gemeente.

Voorbij de traditionele winkelfunctie

De inzenders zijn het er wel over eens; voor een traditionele winkelfunctie is de winkelstrip ten dode opgeschreven. De problematiek en de transformatieopgave werd dan ook vanuit een bredere scope gezien. Allen hadden de opgave goed begrepen en zijn uitgegaan van de functie van de centrale plek in de sociaal-culturele en ruimtelijke structuur van de wijk. Het begrip winkelstrip kreeg een metamorfose tot multifunctionele plek. Soms voor sociale, soms voor culturele, soms voor economische functies, maar in heel veel gevallen voor een combinatie daarvan. En steeds beredeneerd vanuit het startpunt om de wijkgedachte nieuw leven in te blazen.

Hiervoor zijn uiteenlopende concepten uitgewerkt, waar voornamelijk zorg, onderwijs, starters, zzp'ers en buurtontmoeting centraal staan. Zoals een verzamelstrip waar buurtinitiatieven en bestaande wijk economie niet alleen een plek krijgen, maar ook de kans krijgen zich te ontwikkelen. Of leer- en maakateliers die de basis leggen voor ondernemerschap in de wijk. Werkplaatsen en ateliers die creativiteit aan opleidingen verbinden. Een flexruimte die dienst kan doen als smeltkroes van kansen voor passie en talent in de wijk. Wijkverpleging, mantelzorg en mantelwonen die naadloos met elkaar worden gecombineerd. Een groepje buurtgenoten die gezamenlijk een woonkamer delen waar ze elkaar en anderen ontmoeten. De eetschool waar jongeren leren en ouderen laten leren, waar een brug wordt geslagen tussen leeftijdsgroepen en tussen culturen. Onderlinge samenwerkingen van verschillende doelgroepen, zoals zzp'ers en ouderen, die leiden tot allerlei combinatievoordelen.

Ook fysiek aanpakken

Dit alles binnen een nieuwe configuratie van de strip en de directe omgeving. Niet alleen intern werd de winkelstrip onder handen genomen, maar ook de buitenkanten, voor- én achterkanten en in een enkel geval werd de winkelstrip met de grond gelijk gemaakt om plaats te maken voor een meer geschikte bouwvorm in een specifieke lokale context. Daarbij werden de onheilspellende achterkanten getransformeerd tot bijvoorbeeld terraswoningen, als onderdeel van woningen in het hogere segment, woon-werkstraten en leer-werkplekken. Samenwerking tussen verschillende stakeholders blijkt het sleutelwoord. En dan uiteraard nog de nodige financiële middelen. Voor deze sleutel werden verschillende creatieve oplossingen bedacht en voorstellen gedaan. Van een franchisemodel tot een lease-model en een stichting gedragen door bewoners uit de wijk, nieuwe samenwerkingsverbanden of coöperatieve verenigingen waarbij pandeigenaren leegstaand vastgoed inbrengen en naar rato een vergoeding krijgen bij ingebruikname.

Prijswinnaars in praktijk

Inspiratie en nieuwe inzichten in overvloed dus. De jury had zich ten doel gesteld een drietal prijswinnaars te selecteren. In de eerste plaats was dat de inzending *'De buurtwinkel als banenmotor'*. Het ontwerpteam ziet in het beroepsonderwijs de sleutel tot nieuw leven in de wederopbouwwijk. Het idee is er op geënt de winkelruimten een onderwijsfunctie te geven en het onderwijs ruimte te bieden om van al die winkels kleine banenmotortjes te maken. De plint blijft grotendeels bestaan

Naoorlogse winkelstrips in de wederopbouwgebieden zijn gebouwd in de periode 1940-1965. Veelal kwamen ze voor in de 'plint' van flats of als aparte blokjes middenin de wijk met woningen erboven. In deze winkelstrips waren de winkels voor de eerste levensbehoeften, zoals kruidenier, bakker, slager, groenteboer, drogist en sigarenzaak ondergebracht.

Naar schatting zijn er tussen de 400 en 500 winkelstrips uit de wederopbouwperiode, waarvan een deel niet of niet als zodanig meer functioneert. Doordat de neerwaartse spiraal directe gevolgen heeft voor de woonomgeving, bestaat er de maatschappelijke urgentie in te grijpen. Daarmee is het een serieus vraagstuk voor de naoorlogse woonwijken.

Veel winkelunits in de strips zijn tegenwoordig ongebruikt en maken daarmee onderdeel uit van een grotere problematiek in Nederland; namelijk de omvangrijke, structurele en alsnog toenemende winkel-leegstand. Nederland telt momenteel circa 3,5 miljoen leegstaande winkelmeters, op een totale winkelvoorraad van 31,5 mln.

uit etalages, waar de ondernemingen die een meerwaarde voor de wijk bieden, worden gerund door studenten die tegelijkertijd het vak leren. De achterkanten, de voormalige opslagruimten in de laagbouw, worden samengevoegd en getransformeerd tot klassikale, werk- en bespreekruimtes. Dit in samenwerking met (lokale) bedrijven en organisaties om de studenten in de praktijk op te leiden, zoals zorginstellingen, automobiel-, horeca- en sportbedrijven. Vanuit de onderwijsinstellingen wordt met grote belangstelling naar het idee van de banenmotor gekeken, wat ook tot vervolgesprekken heeft geleid, maar om daar vanuit deze instanties actief de handschoen op te pakken, lijkt nog een brug te ver.

De tweede prijs ging naar de 'Wijkstrip' waarbij de locatie gaat fungeren als de lobby c.q. keukentafel van de buurt. Een informele plek voor ontmoeting, maar ook voor werk en uitwisseling van producten en informatie. Dit werd geprojecteerd op het Confusiusplein in Amsterdam-Slotermeer. Tijdens de presentatie bleek al dat het plan daadwerkelijk uitgevoerd zou gaan worden. Inmiddels staat de zogenaamde Senecaflat inderdaad in de steigers en ondergaat het een ingrijpende renovatie. Het ingediende idee wordt in aangepaste vorm uitgevoerd, waarbij de inzender de nieuwe eigenaar heeft weten te overtuigen een voorzieningenfunctie in de plint te behouden en de achterkant te transformeren.

De derde prijs ging naar 'Winkelstrip & wij(k)gedachte'. Hierin wordt een nieuw woon-zorgprogramma op kleine schaal geïntroduceerd; de wijkverpleging die kantoor houdt in de wijk, kinderen die bewust dicht bij hun hulpbehoevende ouders willen blijven wonen, een groepje burens die gezamenlijk een woonkamer delen waar ze elkaar en anderen ontmoeten. De kansen voor extramuralisering van de zorg in winkelstrips werd verkend met professionals in de zorg en de woningbouw. De stappen voor verdere planontwikkeling werden eveneens uitgewerkt. Deze oefening heeft vanuit de initiatiefnemers vooral de discussie rond mantelzorg gevoed en heeft het denken in soortgelijke opgaven met een sociale impact verruimd.

Naast de vijftien genomineerden kreeg één inzending de predicaat van "eervolle vermelding". De jury zag een uniek concept in 'Boijmans in de buurt'. Dit idee speelt in op musea die meer aansluiting willen vinden bij de inwoners van de stad. Stel je voor; leegstaande winkelunits als toonkamer van een museum. Helaas stuit dit op de nodige praktische bezwaren; de museumstukken lenen zich niet zo maar voor een plek buiten de reguliere expositie. Kwetsbaar en duur, tenzij er maatregelen worden getroffen, maar deze vergen op hun beurt de nodige investeringen. Er blijkt wel degelijk interesse te bestaan vanuit musea om in de openbare ruimte meer zichtbaarheid en bekendheid te creëren, wat ook door middel van afgeleide objecten, teksten en foto's vormgegeven kan worden. Dit heeft er toe geleid dat de inzender aan de slag is gegaan met het Van Eesterenmuseum in Amsterdam. Met 'Van Eesteren in de Etalage' wordt informatie gegeven over het erfgoed in de openbare ruimte. Het is dus zeker geen illusie dat we dit idee elders in aangepaste vorm nog eens tegen gaan komen in een naoorlogse winkelstrip.

Het ontwerpteam van de inzending 'De buurtwinkel als banenmotor' ziet in het beroepsonderwijs de sleutel tot nieuw leven in de wederopbouwwijk.

Realisatie vraagt om een probleemeigenaar

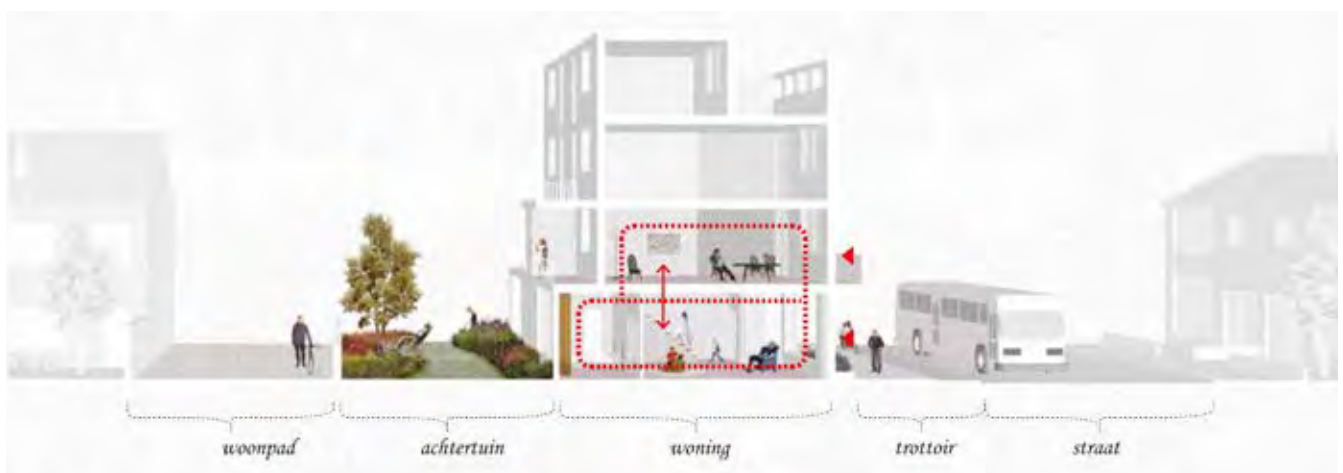
De prijsvraag is afgerond, enkele ideeën zijn uitgerold, maar een heel aantal ideeën komt nog onvoldoende van de grond. Duidelijk is in ieder geval dat we te maken hebben met een gezamenlijke maatschappelijke opgave. Bovendien zijn er potentieel kansrijke ideeën genoeg. Maar als het op een concrete uitwerking komt, zijn de voorbeelden schaars. Op veel plekken ontbreekt het aan een échte structurele trekker, een project- of probleemeigenaar die zich er volledig voor in wil en kan zetten. In een situatie waarin het vastgoed volledig in bezit is van bijvoorbeeld een corporatie kan deze hier de regie op voeren. In de andere gevallen ligt die rol voornamelijk bij de gemeente. De gemeente heeft bovendien in alle gevallen een belangrijke faciliterende rol.

Visie en regie nodig

Het begint bij het hebben van een actuele visie op de detailhandelsstructuur en (andere) voorzieningen op gemeentelijk niveau. En daarmee ook op de verschillende winkelstrips. Welke plekken behoren tot de toekomstig gewenste structuur en gaan we versterken? Maar ook zeker, wat gaan we doen met de plekken die daarbuiten vallen en welk flankerend beleid wordt daaraan gekoppeld? Hoe worden deze plekken uit de winkelmarkt gehaald, gesaneerd? Op welke manier gaat de gemeente inzetten op het verplaatsen van nog goed functionerende ondernemers naar de plekken die wél toekomstbestendig zijn? Het vraagt van de gemeente vervolgens om een versoepeling van de regelgeving om bijvoorbeeld creatieve invullingen of aanpassingen in de ruimtelijke opzet op die plekken die niet functioneren mogelijk te maken. Het verruimen (of juist beperken) van functiemogelijkheden moet in bestemmingsplannen vast worden gelegd.

De gemeente is in veel gevallen de aangewezen partij als het gaat om samenbrengen van de stakeholders, maar kan de verandering niet in haar eentje voor elkaar krijgen. Door in te zetten op het organiseren van constructieve gesprekken, kan gezocht worden naar de gezamenlijke stip op de horizon. De doelen en belangen van de verschillende stakeholders liggen vaker dan gedacht niet eens zo ver uit elkaar, zo is ook gebleken uit verschillende inzendingen voor de prijsvraag. Het probleem is dat deze vaak niet met elkaar worden gedeeld; men spreekt elkaars taal niet en ziet elkaar niet als bondgenoot. Door overleg te organiseren, kan dit doorbroken worden. Actiepunten kunnen worden benoemd, maar ook elkaars pijnpunten. Zo ontstaat er een gemeenschappelijke bewustwording. Vervolgens kunnen specifieke personen gekoppeld worden aan de actiepunten en er dient er op toe te worden gezien dat deze ook daadwerkelijk worden uitgevoerd. Voor een specifieke case dus een concreet actieplan vanuit de verschillende stakeholders met daarboven een regisseur. Dit vraagt structureel samen de schouders er onder te zetten. Als de energie bij een van de stakeholders wegvalt, is het gedoemd te mislukken.

De inzending 'Winkelstrip & wij(k)gedachte' doet een voorstel voor (mantel) zorg en wonen in de wijk.

Een kant en klare oplossing voor de problematiek in de naoorlogse winkelstrips is er niet. Het zou ook een illusie zijn dat de prijsvraag tot één generieke oplossing zou leiden. Het gaat immers om de lokale inpassing. Dat er meer mogelijk is dan met lede ogen de situatie van leegstand en verloedering aankijken, is wel duidelijk geworden. Vanuit het oorspronkelijke idee van de wijkgedachte is er ook anno nu potentie om hier op een vernieuwende manier invulling aan te geven. De genomineerde inzendingen, die terug zijn te vinden in de bundel [Vijftien kansrijke ideeën voor winkelstrips in de naoorlogse wijk](#), geven in ieder geval een ruim palet aan ideeën en denkrichtingen. Doe hier je voordeel mee, put er inspiratie uit en voer met elkaar dat gesprek.

[Lees verder over de Wederopbouw, een sterk merk.](#)

In de plint van de Senecaflat in Amsterdam Slotermeer wordt het idee van de 'Wijkstrip' in aangepaste vorm uitgevoerd, waarbij de inzender de nieuwe eigenaar heeft weten te overtuigen een voorzieningenfunctie in de plint te behouden en de achterkant te transformeren.

Colofon

Wederopbouw, een kansrijke erfenis
Handreiking bij transformatieopgaven

Auteurs: Anita Blom, Eva Stegmeijer, Frank Buchner,
Marlijn Baarveld, Renate Pekaar

Redactie: Eva Stegmeijer, Frank Buchner,
Victorien Koningsberger

Beeld- en eindredactie: Victorien Koningsberger

Grafisch ontwerp: En-Publique.nl

Coverfoto: Nadine van den Berg

www.handreikingerfgoedenruimte.nl

Bij het tot stand komen van deze publicatie is zoveel mogelijk getracht toestemming te krijgen voor het beeldgebruik van de oorspronkelijke rechthebbenden of hun uitgevers. Indien een rechthebbende denkt aanspraak te kunnen maken op een beeld, dan kunt u contact opnemen met InfoDesk info@cultureelerfgoed.nl.

©Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2017

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5, 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600, 3800 BP Amersfoort
tel 033 – 421 7 421, fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl